

Devescovi Balázs

ANEKDOTÁK ÉS APRÓSÁGOK EÖTVÖS JÓZSEFRŐL¹

Talán szerencsések vagyunk. Eötvös Józsefről ugyanis nem csupán szokásos életrajzok, a lényegre szorítókozó lexikoncikkek, a legfontosabb adatokat és a legmeghatározóbb munkákat felsoroló írások, illetve a részletekre is kitérő, de kizárólag a tudományos elvárásoknak megfelelő információkat tartalmazó munkák állnak a rendelkezésünkre. A korszak két meghatározó politikusa, Deák Ferenc és Andrássy Gyula mellett az ő életéről is számos anekdota, érdekes történet maradt ránk, ezek azonban szemben a két másik jeles személy anekdotáival együtt még sosem jelentek meg. Ennek ellenére természetesen ezek a történetek is jellemzik nem csak a személyt, de a korszakot is, melyben élt. Helytálló Bisztray Gyula felvezetése az 1968-ban megjelent *Jókedvű magyar irodalom* című munkában: „Eötvös Józsefről gazdag anekdotakör maradt fenn. Ezek az anekdoták részint jól megvilágítják életének főbb mozzanatait, részint pedig kitűnő példákkal tanúsítják szeretetreméltóságát és szikrázó szellemét.”²

Minek köszönhetően ismerünk Eötvös Józsefről anekdotákat és érdekes történeteket? Hosszan azért maradtak és maradnak ezek meg, mert fontos tudományos Eötvös-életrajzokban is szerepelnek, ahogy Voinovich Géza írta az 1903-ban megjelent Eötvös József *Összes munkái* XX., záró kötetében helyt kapott életrajzában: „Az adomázó irodalmi hagyomány mende-mondákkal czifrázta föl Eötvös gyermekéveit, a melyek lábrakaptak s beférkőztek irodalomtörténeti könyvekbe is.”³ Már a legelső Eötvös-ről szóló összefoglaló munkában, Ferenczi Zoltán 1884-es könyvében szerepel anekdota, aztán Voinovich munkája mellett olvashatók például Ferenczi Zoltán, Sőtér István vagy Schlett István monografikus életrajzában, hogy a Kalligram kiadó Magyarok emlékezete sorozata általam készített kötetét (amiben meghatározó szerepet töltenek be) ne is említsem.⁴ Másrészt az anekdotákat közlő gyűjteményekben és válogatások-

¹ A tanulmány a NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztési Kollégiuma Alkotói támogatása (azonosító: 3802/5330) révén készült.

² *Bisztray Gyula: Jókedvű magyar irodalom.* Gondolat, Bp. é. n. 109.

³ *Voinovich Géza: B. Eötvös József.* In: *Báró Eötvös József* Összes munkái. XX. Levelek, életrajz. Révai, Bp. 1903. 201.

⁴ Az említett összefoglaló munkák: *Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József.* Aigner Lajos, Bp. 1884.; *Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József.* A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, Atheneum, Bp. 1903.; *Voinovich Géza: Báró Eötvös József.* In *Báró Eötvös József* összes munkái. XX. Révai testvérek, Bp. 1903.; *Sőtér István: Eötvös József.* Akadémiai, Bp. 1967.; *Schlett István: Eötvös József.* Gondolat, Bp. 1987.; *Devescovi Balázs: Eötvös József 1813 – 1871.* Kalligram, Bp. 2007.

ban szép számmal szerepelnek Eötvöshöz kapcsolódó történetek, és a legtöbbször ráadásul ő a főszereplője.⁵

Sorba véve, honnan férköztek az anekdoták az irodalomtörténeti könyvekbe, először a visszaemlékezéseket célszerű említeni. Az első, akitől Eötvös 1871. február 2-i halálát követően visszaemlékezést tett közzé, Ráth Mór volt, a kiadó, aki először jelentette meg Eötvös összes munkáit, megkezdve a sorozatot még a szerző életében. Ráth két cikket közölt *Egy kis-*, illetve *Még egy kis visszaemlékezés* alcímekkel, mindkét szer *Eötvös és Göthe* címmel a *Reform* 1871. február 5-i és február 19-i számában. Ráth Mór írásai hatottak. A *Magyarország és a Nagyvilág* című lap február 12-i számában egy anonim írás jelent meg *Apró vonások b. Eötvös életéből* címmel – ebbe Ráth első publikációjából három részlet került át. Másrészt Győry Vilmos író-műfordító és evangélikus lelkészről jelent meg egy tárcza Ráth lapjában, a *Reform*ban március 19-én *B. Eötvös József egyik alföldi magánya. — Eötvös József nevenapján* — címmel, ami nem született volna meg, ha Ráth nem említi meg második tárcájában, hogy Eötvös szívesen fordult meg az alföldi Földeákon, ahol Návay Lajos feleségként Ilona nevű leánya élt. Győry ezzel vezette fel tárcáját: „Azon, oly sok bensőséggel irt cikkek egyikében, melyek »Eötvös és Goethe« címmel jelentek meg e lapok tárczájában: egyebek közt Föl-Deák neve is előfordul, mint ama hely, hol megboldogult feledhetetlenünk, kedvesei körében, ha csak szerét tehettem, oly örömmel időzött.

Ezen kirándulási helynek megemlézése, a jelen sorok íróját arra bátorítja föl, hogy b. Eötvös Józsefnek egy másik alföldi magányáról tegyen közzé némelyeket, mint a mik – bár csak egyes, apró vonások; mind a mellett még sem egészen érdektelenek, a mennyiben egy vagy más oldalról világosságot vetnek az elhunynak nemes jellemére, gondolkozásmódjára, s ha nem igénylik is azon nevezetességet, hogy a megboldogult nagy halottnak élettörténetéhez talán valamely különösen fontos új adatok gyanánt szolgáljanak: legalább azon tisztet végzik, mit a művész keze alkotta képre csillantott világsugár; ez nem tökéletesíti a festményt, de azt mégis elősegíti, hogy a szemlélő a vonások hűségét, valóságát annál jobban fölismerhesse.”⁶

Eötvös halálához közel Frankenburg Adolf és Vajda Viktor publikált még rövid írást: Frankenburgtól a *Magyarország és a Nagyvilág* február 26-i számában jelent meg egy 1848. szeptemberi bécsi eseményről szóló tárcza, Vajda Viktor pedig *Báró Báró Eötvös a fűvészkertben* címmel írt a *Fővárosi Lapok* március 30-i számában. Végül a kronológia rendjét megbontva itt érdemes megemlíteni, hogy Eötvös közeli munkatársai közül halála évfordulóján egykori titkára, Berecz Károlytól látott napvilágot egy Eötvös fiatalkori Claude Pierre által készített rajz keretében fűzött megemlékezés szintén a *Magyarország és a Nagyvilág* 1872. február 11-i számában.

⁵ A legfontosabb anekdotagyűjtemény: *Tóth Béla: Magyar Anekdota-kincs*. Singer és Wolfner, Bp. é. n. [1898–1903.] Hermann Róbertnek ezúton mondok köszönetet, hogy útbaigazított az anekdotairodalomhoz.

⁶ *Győry Vilmos: B. Eötvös József egyik alföldi magánya. – Eötvös József nevenapján* –. *Reform*, 1871. március 19.

Az írá-sok megjelenésének kronológiáját azért volt célszerű megbontani, mert 1871 vége felé az eddigiektől több okból is eltérő írások jelentek meg. Három Eötvös-közeli személy állt neki egymástól függetlenül nagyobb szabású Eötvösről szóló munkának. Egyrészt Pulszky Ferenc, politikus, publicista és művészettörténész, Eötvös ismerőse már ifjúságától kezdve, barátja és egyben vitapartnere, aki Eötvös lapjának, a *Politikai Hetilap*nak is szerzője volt, kapott a jelek szerint felkérését Vachott Sándorné Csapó Mariskától erre. Másrészt Falk Miksa, publicista és Deák-párti országgyűlési képviselő, a *Politikai Hetilap*nak kiemelkedő szerzője vállalkozott arra, hogy összeállítsa Eötvös éle- te leírását. Mellettük Molnár Aladár, művelődéspolitikus, aki Eötvös egyik kö- zeli munkatársaként dolgozott a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban fo- gott ebbe. Elsőként Pulszky Ferenc munkáját olvashatta a közönség: a *Pesti Napló* a szerző engedélyével közölte 1871. október 4-i és 5-i számában folytatás- ban életrajzát. A Falk Miksa által összeállított életrajz első részlete 1871. de- cember 8-án látott napvilágot a *Fővárosi Lapok* tárcájaként *B. Eötvös legelső környezetével* címmel, majd ugyanebben a lapban 1872. március 31-én, aztán pedig július 21-én is megjelent egy-egy szöveg *Eötvös utolsó éveiből*, illetve *Eötvös és a kiegyezés* címmel. A *Pesti Napló* december 21-i és 24-i száma (nem sokkal tehát Falk első publikációja után) tárcamellékletben hozta Molnár Aladár írása két részét *Eötvös József életéből* cím alatt. Pulszky Ferenc életrajza végső változat- ban a Vachottné Csapó Mariska által fűzött *Babérlombok Bárány Eötvös József műveiből* című könyvben jelent meg még 1871-ben, továbbá a harminc oldalnyi írást később Pulszky felvette saját 1888-ban megjelent *Jellemrajzok* című köte- tébe is. Falk Miksa életrajzáról nem tudjuk biztosan be lett-e fejezve vagy sem. Ő még hosszú időn keresztül foglalkozott a témával, felolvasásokat tartott, és így számos alkalommal nyomtatásban is megjelent valami tőle. Az 1903-ban megjelent *Kor- és jellemrajzok* című kötetében két hosszabb Eötvösről szóló írá- sát válogatta be, 1891-re datálta a *Bárány Eötvös József életéből*, és 1892-re a *Bárány Eötvös József és az 1867-iki kiegyezés* című munkát, meglehet, ezek együtt ad- ják a végső teljes szöveget. A datálás azért 1891., mert Falk ekkor képviselőként Aradra látogatott, és itt a Kölcsey Egyesületben felolvasást tartott – előadása címe *Apróságok egy nagy férfi életéből* volt, ezt onnan tudjuk, hogy az *Aradi Közlöny* 1891. szeptember 13-i számában ezzel a címmel megjelent a szöveg. Tudunk továbbá egy korábbi felolvasásról is, ez 1879-ben történt a fővárosi Eötvös szobor felavatásakor. A *Pesti Hírlap* 1879. május 22-i, május 25-i és má- jus 27-i számában jelent meg egy-egy névtelen tárcá: az elsőnek *Bárány Eötvös if- júsága*, a másodiknak *Eötvös utolsó éveiből* és a harmadiknak *Eötvös ifjúkori barátai* volt a címe, az elsőnél még nem, a többinél azonban már jelezték: Falk Miksa felolvasása nyomán írták. Úgy tűnik, Molnár Aladár nem írta meg a tel- jes szöveget. Az 1871. december 21-i tárcában jelezve volt, egy nagyobb mű kéz- iratából származnak a publikált részletek, további szakaszok azonban nem je- lentek meg, illetve a két publikáció között, a december 23-i *Pesti Napló*ban is Molnár Eötvösről szóló tárcája kapott helyett, ám itt nem utalt arra semmi, az *Eötvös „Karthausi”-jának eredete. – Nyílt levél Urváry Lajoshoz. –* című írás kapcsolatban állna a két másik tárcá szövegeivel.

Eltávolodtunk e három szerző révén az Eötvös halálához köthető visszaemlékezésektől, cserébe viszont fény derült két újabb magyarázatára annak, miért maradtak ránk az anekdoták. Az adatok jelzik, hogy Pulszky Ferenc, és Falk Miksa sokat tett azért a történetek újra és újra való felelevenítésével, ezek megőrződjenek. És hozzá kell fűznünk: ehhez az újságok szerkesztőiben jó partnereket találtak, vagyis az Eötvösről szóló történetek sikeresek voltak (részint a sztoriknak maguknak, részint pedig előadóiknak köszönhetően), a lapok szívesen publikálták őket. Falk Miksa felolvasása nyomán közölte a *Pesti Hírlap* 1879-ben három eredeti tárcáját, Pulszky életrajza már a könyvet megelőzően megjelent a *Pesti Napló*-ban. Még inkább igazolja ezt egy eddig nem említett úgymond Falk írás. A *Pesti Napló* ugyanis Pulszky életrajza közlését követően Falktól is lehozott egy tárcát, mégpedig éppen ugyanazon a napon, amikor a jeles publicista *B. Eötvös legelső környezete* című cikke megjelent a konkurens *Fővárosi Lapokban*. A *Pesti Napló* 1871. december 8-i tárcája az *Eötvös ifjúságából* címet viselte, és világosan Falk írásain alapult. Az alcímbe becsületesen jelezték az eredeti szerzőt, számunkra azonban fontos, hogy ezzel kezdődött az írás: „Báró Eötvös József képe a láttani törvényekkel ellenkezőleg annál nagyobb lesz, minél inkább távozzunk attól: ifjúságának története már is oly távol esik az ifjabb nemzedéktől, hogy az adatok szorgos gyűjtése már elkerülhetetlenül szükséges. Falk Miksa vállalkozott e fáradságos munkára és már eddig is sikerült neki oly nagyszámu adatot gyűjteni, hogy a nagy államférfiu, bölcsész és költő ifjúsági életét teljesen egybeállíthatta. Alkalmunk volt a kéziratba tekinteni, és abból néhány történetkét közlünk, ezek sorában olyant is, melyek a *Pulszky* Ferencz által előadottak variánsát képezik.”⁷

A népszerűség nem kizárólag a *Pesti Napló* belügye volt, ezt igazolja a már említett Ráth Mórtól három történetet átvevő *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i számában megjelent *Apró vonások b. Eötvös életéből* című anonim írás. Ezen tárca második történetét ugyanis Szalay László és Eötvös 1830-as margitszigeti pezsgőzése adja, egy olyan történet, ami Falknál (vagy a Falk nyomán készült írásokban) is szerepel. A tárca első története pedig nem más, mint az egykor alighanem legnépszerűbb Eötvös anekdota, „azon jóslat, mely szerint b. Eötvösnek bakó általi halál van megírva a sors könyvében”,⁸ és ez még egyértelműbbé teszi az Eötvös anekdoták sikerét. A jóslat a korban valóban széles körben ismert volt. Gángó Gábor Eötvös emigrációs időszakát feltáró könyvében három korabeli publikált forrásban, illetve kortársi visszaemlékezésben (Jókai Mór az *Életképek* 1848. május 18-i számában publikált Charivari cikke, Szilágyi Sándor *A magyar forradalom férfiai 1848/49-ből* című könyvében először 1850-ben megjelent Eötvös-portréja és Jósika Miklós névtelenül 1851-ben kiadott német nyelvű forradalomtörténete) említi valamilyen előfordulását az 50-es évek elejéig bezáróan. „A történet még akkor sem vesztett érdekességéből, midőn annak 1848-ra vonatkozó áthallása már feledésbe merült”⁹ – írja Gángó, és bizonyítékul az 1875-ben Bucsánszky Alajos kiadásá-

⁷ *Falk Miksa*: Eötvös ifjúságából. Pesti Napló, 1871. december 8.

⁸ *Anonim*: Apró vonások b. Eötvös életéből. Magyarország és a Nagyvilág, 1871. február 12. 77.

⁹ *Gángó Gábor*: Eötvös József az emigrációban. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 23.

ban megjelent névtelen *Három csodálatos jóslat* című aprónyomtatványt említi, amiben *Báró Eötvös József volt miniszternek mondott jóslat* cím alatt olvasható a történet. Az említettek mellett nemzetközi ismertségét is jelezhetjük a történetnek, szerepel ugyanis tényként Pulszky Ferenc *A falu jegyzője* 1850-ben megjelent angol fordítása előszavában. Bucsánszky viszonylag késői aprónyomtatványa mellett viszont talán inkább a *Fővárosi Lapok* T. K. (vagyis Tóth Kálmán, a *Magyar Anekdotalinc*s szerkesztője, Tóth Béla apja) monogrammal 1871. április 12-én megjelent *Egy jóslat b. Eötvösről* című tárcáját érdemes említeni, nem is annyira azért, hogy visszaérjünk az Eötvös halálához köthető írásokhoz, hanem azért, mert ezt apró változtatásokkal átvette a *Vasárnapi Újság* néhány nappal későbbi, április 16-án megjelent száma azonos című cikke – és ráadásul Ferenczi Zoltán 1903-as nagy monográfiájában aztán majd innen, a *Vasárnapi Újság* cikke alapján ismerteti a híres jóslatot.

Az Eötvösről szóló történetek és anekdoták természetesen kiszámíthatatlan okokból is megmaradtak. Nem nagyon tudunk magyarázatot adni arra, Molnár Aladár három publikációja közül egy miért igen, két másik pedig miért nem tartalmaz érdekes történetet (persze arról sincs sejtelmünk, Molnár nagyobb szabású munkája milyen lett volna összességében). A *Pesti Napló* 1871. december 21-i és 24-i számában *Eötvös József életéből* címmel közölt írásokban Eötvös második minisztersége időszakához kötődő komoly témákról ír Molnár, mint Eötvös intézkedéseiről a pesti egyetemen, erdélyi útjairól, vagy Eötvös és az egyház viszonyáról. Ezzel szemben a harmadik írásban, a *Pesti Napló* 1871. december 23-i *Eötvös „Karthausi”-jának eredete* című tárcájában Molnár az 1870. szeptember elején Eötvös és sógora, Rosti Pál társaságában Karlsbadba tett utazásáról ír, amikor Eötvös elmesélte nekik egykori chartreuxi látogatását. A híres jóslaton kívül egyéb anekdoták is szerepelnek véletlenszerűen *A falu jegyzője* 1850-es angol kiadásának Pulszky Ferenc által írt előszavában; Pulszky saját *Életem és korom* címmel írt memoárjában is előad néhány történetet barátjáról, és jellemző, hogy annak sem tud ellenállni, hogy magyar nyelvű Eötvös-életrajzában lábjegyzetben azért ne meséljen el egy kalandot, ami Eötvös nagy utazása során esett meg. Van egy olyan itáliai meghíúsult párbajról szóló történet is, ami nem szerepel a Falk Miksa saját neve alatt kiadott írásaiban, kizárólag abban a *Pesti Napló* 1871. december 8-i tárcájában, ami Falk kézírata alapján született. Csengery Antal még Eötvös életében, 1851-ben a *Magyar szónokok és statusférjak (Politikai jellemrajzok)* című kötetében megjelent Eötvös-életrajzában is helyt kapott egy Eötvös szónoki képességét jellemző anekdota. Több anekdota Eötvös anyagi helyzetéről mesél, ezek Pulszky és Falk írásaiban maradtak fent, egy történet azonban tudtommal kizárólag egyetlen helyen olvasható, a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i számában, és nem került át semelyik későbbi szakirodalomba sem. Eötvös mindhárom forradalom előtti nagy regénye keletkezésével kapcsolatban fennmaradt egy-egy történet. A három közül azonban *A karthauzival* kapcsolatos jól ismertnek mondható, *A falu jegyzőjéhez* kötődő jószereivel ismeretlen maradt, a *Magyarország 1514-ben* című regénnyel kapcsolatos pedig biztosan teljességgel ismeretlennek mondható. Az első regény Molnár Aladár által rögzített

keletkezési indítéka főként két fontos életrajz, Ferenczi Zoltán és Sötér István munkája révén mondható közismertnek. A középső mű Berecz Károly visszaemlékezésében megadott keletkezési körülményei Majtényi Zoltán először a Móra kiadónál 1978-ban megjelent rövidített szövegű kiadása előszavában kerülnek idézésre igazolandó a rövidítési eljárást, és így idézem a regényről a *Pompeji* 1997/2–3. számában publikált elemzésemben. A harmadik regény keletkezésével kapcsolatos történet jóval későbbi eredetű, és tudtommal egyetlen Eötvös-szakirodalomban sem szerepel. Ez a történet Horváth Árpád hányatott sorsú *A varázsinga* című Eötvös Loránd életrajzában jelent meg 1954-ben nyomtatásban, az életrajzba az epilógus szerint a szerző Eötvös Loránd egyik lányával, Eötvös Rolandával folytatott tanulságos beszélgetései révén került, innen vette át Bisztray Gyula a *Jókedvű magyar tudósok* című anekdotaválogatásába az Eötvös Loránd fejezetbe. Még különösebb az 1857-es császárlátogatáshoz kötődő Eötvös-anekdota, ez ugyanis az Eötvös-szakirodalomban teljesen ismeretlen maradt, nem hogy tanulmány, de még egy újság cikk sincs, amiben említésre kerülne, kizárólag anekdotagyűjteményekben szerepel. És persze aligha tudunk kitalálni racionális magyarázatot arra, Tóth Béla *Magyar Anekdota* című könyvébe milyen történet és milyen okból került be, főként, ha a történetnél nincs forráshivatkozás, korábban nem volt publikálva, mint például a *Hogy hívják az én komámat Ercsiben?* vagy *A számár* című anekdoták. Mindehhez — tovább növelendő a kaotikusságot — tegyük hozzá: a történetek maguk nem homogének, van amelyik megfelel az anekdota műfaji szabályainak, vagyis a hitelesség igényével lép fel, és csattanós is, van, amelyik csak egy kalandot örökít meg csattanó nélkül, és olyan is akad, amiben csupán Eötvös valamilyen személyes vonása vagy szokása kerül elmondásra – kiszámíthatatlan megmaradásuk talán ennek is köszönhető valahol.

Az Eötvöshöz kapcsolódó történetek közül, mint látható, jó pár elég sok helyen megjelent. Érdekes azonban, hogy a különböző megjelenések nem csak akkor alig térnek el egymástól, amikor korábbi közlés átvételéről van szó. A *Vasárnapi Újság* 1871. április 16-i számában megjelent cikk nyitó bekezdésében rögzíti, az Eötvös jóslatot a *Fővárosi Lapok* 1871. április 12-i tárcájában olvasták, magától értetődő, hogy az előadott történet megegyezik a két publikációban. Azonban így kezdődik a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i anonim tárcája: „B. Eötvös József halála alkalmából nagy számmal merülnek fel egyes epizódok, jellemvonások a jeles férfiú életéből”;¹⁰ és a *Fővárosi Lapok* 1871. április 12-i tárcája is ezzel a mondattal indul: „Kétségkívül alig van Magyarországon ember, ki ne hallott volna a cigány-asszony ama jóslatáról, hogy b. Eötvös Józsefet fel fogják akasztani.”¹¹ Így aztán érthető, hogy nem csak az 1850-es éveket követő publikációk (amik inkább átvételek) adják elő a jóslatot egyformán, de a korábbiak is – Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Pulszky Ferenc és Szilágyi Sándor elmondásában (amiknél nem jut az ember eszébe, hogy egymástól vennék át) sincs magát a jóslatot illetően lényeges eltérés. Még különösebb, hogy a híres jóslaton kívül más történetek közlésénél is megfigyelhető ez.

¹⁰ *Anonim*: Apró vonások b. Eötvös életéből. i. m. 77.

¹¹ *T. K.*: Egy jóslat b. Eötvösről. *Fővárosi Lapok*, 1871. április 12.

Pulszky Ferenc és Falk Miksa azon esetekben, amikor mindketten elmondják valamelyik történetet, nem sokban térnek el egymástól, a szavaik különbözőek, történeteik azonban egyeznek. Eötvös és Szalay pezsgőzése a Margitszigeten lényegileg ugyanúgy olvasható a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i számában, mint ahogy Falknál szerepel a különböző előbb kézírata, felolvasása nyomán készült publikációkban, utóbb a neve alatt megjelent szövegekben.

Az egyformán, vagy legalábbis hasonlóan előadott történetek feltehető magyarázata Eötvös személyisége lehet. Az alapján, amit jelenleg tudunk róla mint emberről, azt vélhetjük, kedvelte a humoros (önmagáról szóló) történeteket, és mivel szeretett szónokolni, társalogni az emberekkel, szívesen mesélhette történeteit barátai, közönsége előtt, így pedig mintegy az ósváltozatát alkothatta az anekdotáknak. A híres jóslat állítólag nem mástól mint Eötvöstől származik eredetileg. A *Fővárosi Lapok* tárcája így vezette fel a történetet:

„E jóslat híre először 1848-ban merült föl, s később is mindannyiszor fölszínre került, valahányszor az országban valami alkotmányos mozgalom támadt, melyből — bár csak a legtávolabbról is — erősebb összeütközésekre lehetett következtetni; sőt e jóslat 1849 után még erősebben s a valóságosság egy nemével hoztatott forgalomba, miután már szemeinkkel láttuk, hogy mozgalmas időkben az erdők fái nem csak cseregalyakat teremnek a szerepvivők homlokára, hanem teremnek – bitófákat is, s hogy ily időkben még az oly határozott lojalitás sem biztosíthatja az embert, minő a Battyányi volt, ha az eszeveszett bosszú áldozatokat követel.

E jóslaton kétségkívül Eötvösnek kellett leginkább mosolyognia, ki ennek keletkezését, származását legjobban ismerte; azonban előzményei s a véletlen játéka később ránézve is oly végzetszerűvé látszottak azt alakítani, hogy Eötvös egyszer csak megszűnt e saját maga által indított jóslaton mosolyogni, s noha barátainak csak nevetgélve, tréfásan mondta el a jóslat történetét, sokan voltak, kik a báró mosolya mögött némi erőtetést vettek észre, a mi legalább is annyit bizonyított, hogy az egész dolog reánézve egyáltalában nem kellemes, s jobb szeretné, ha az oly ártatlan, sőt dévaj alakban sem történt volna meg, mint a hogy valójában megtörtént.”¹²

Eötvöst mint a történetek kiindulópontját igazolja, hogy Falk Miksa többször elmondja, kitől hallotta egyik-másik történetet. Eötvös gimnáziumi nyilvános megszégyenülése történeténél beszúrja közbevetőleg: „ő maga beszélt sokszor nevetve, hogy ő akkor oly kicsiny volt, hogy a feje alig nézett ki a párkányon felül”.¹³ A Margit-szigeti pezsgőzés elmesélését ezzel vezeti fel: „Igen jellemző Eötvös és Szalay baráti viszonyára a következő történet, melyet ők magok mondtak el nekem.”¹⁴ És ez az adomázás szokásos volt, Falk ugyanis hozzá fűzi: „Mind a két híres ember szíves volt engemet, ki náluknál 15 évvel fiatalabb voltam, barátságával megtisztelni és örökké felejthetetlenek maradnak előttem azok az épp oly élvezetes mint tanulságos esték, miket én e két férfiival

¹² T. K.: Egy jóslat b. Eötvösről. i. m.

¹³ Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből. In *Üő.*: Kor- és jellemrajzok. Révai testvérek, Bp. 1903. 215.

¹⁴ Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből. i. m. 217.

— rendszeren csak hárman voltunk jelen — Eötvös lakásán töltöttem. Ez esteiken sok érdekes dolgot mondtak el nekem.”¹⁵ Hasonlóról tesz tanúságot Molnár Aladár is, aki így ismerte meg elmondása szerint *A karthauzi keletkezési történetét* az 1870. szeptember eleji karlsbaldi utazás során: „Születésnapját különösen azzal ünnepeltük meg, hogy ő bizalmas közlékenységgel sok érdekes eseményt beszélt el az saját életéből, s főleg ifjúsága korából és franciaországi tartózkodása idejéből.”¹⁶ Falkon és Molnáron kívül egy harmadik Eötvös közeli személy, Lónyay Menyhért is megerősíti Eötvös adomázási szokását Eötvös halálára készült Akadémiai emlékbeszédében: „Nem egyszer hallám Eötvös ifjúí hévvel szólni azon korról, melynek emlékei késő aggkorig élénken fenn szöktak maradni emlékezetünkben.”¹⁷ Tóth Béla pedig *Szájrrul szájra* című szólás-gyűjtemény összeállításakor magát Eötvös Lorándot kérdezte meg egy apjának tulajdonított mondás eredetét illetően, aki így erősítette meg a hiedelmet: „A szóban forgó bon mot csakugyan atyámtól származik. Atyám azt többször elbeszélte anyámnak, ki arra élénken emlékszik.”¹⁸

Ennyi bevezető gondolat után következzenek maguk a történetek. Ezek közül az Eötvös ifjúságához, vagy egyik legjobb barátja, Trefort Ágoston szerint élete első nagy szakaszához tartozók inkább a kronológia, a többi viszont inkább tematikusan csoportosítva tűnik logikusan elrendezhetőnek.

Az idő-ben legkorábbi anekdoták Eötvös gimnáziumi éveire, 1824–26-hoz kötődnek. Meglehetősen híres, sokak által elmondott történetek maradtak fent Pulszky és Falk jóvoltából Eötvös (második) gimnáziumi nevelője Pruzsinszky Józseffel kapcsolatban. Az életrajzírók egyöntetűen fontosnak tartják hangsúlyozni az egykori köztársaságpárti és liberális Pruzsinszky befolyását Eötvösre: neki tulajdonítják, hogy a reformnemzedék tagja lett, hogy tehát gondolkodásmódja igencsak megváltozott a család konzervatív hagyományaihoz, politikai nézeteihez képest, a nevelőhöz köthető eseményeket pedig állandó befolyásúnak írják le Eötvösre nézvést.

Három történet kötődik Pruzsinszkyhoz, és ezeket Pulszky így írja le: „Apja, a későbbi tárnok, gyanította fiának ezen irányát, s hogy megutáltassa vele a szabadelvűséget, egy szigorú vén republikánust fogadott mellé nevelőül. Pruzsinszky volt ez, a kivégzett Martinovics egyik halálra ítélt társa, kinek nézetein sem a kufsteini börtön, sem a szövetségesek győzelme nem változtatott semmit, csak kedélyét keserítette el végképen, a mely szeretett nejének kora halála óta ugysis elkomorodott volt.

A magába zárkózott kevés beszédű embergyűlölő azonban megszerette a vidor, gyorsfelfogású növendéket, a ki tőle épen nem ijedt el, ámbár sokszor nem tudta megérteni szavait, mert az öreg úr néha oly rejtélyes észrevételeket

¹⁵ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 218.

¹⁶ *Molnár Aladár*: Eötvös „Karthausi”-jának eredete. Pesti Napló, 1871. december 23.

¹⁷ *Lónyay Menyhért*: Elnök gróf Lónyay Menyhért beszéde. In Néhai Báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei XIII. kötetének VI. darabja. Pesten, Eggenberger Ferdinánd, 1872. 5.

¹⁸ *Tóth Béla*: Szájrrul szájra. A magyarság szálló igéi. Gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla. 3., javított és bővített kiadás. Atheneum, Bp. 1907. 151.

tett, a melyek a gyermek akkori felfogását meghaladták, de emlékezetébe mégis oly mélyen bevészték magukat, hogy róluk egész életében nem feledkezett meg.

Eötvösnek anyja szerette, ha kedves fia szobájában sürgött-forgott, s megkivánta, hogy azon estélyeken jelen legyen, a midőn az aristocratiát s magas burocratiát fogadta, hogy a társaság formáihoz kis korától fogva hozzá szokjék; – de a nevelő vonakodott növendékét a fogadó terembe kísérni, s a mikor ez aztán álmosan visszajött, ki szokta még röviden kérdezgetni, miről volt szó ezen nagyúri társaságban, s figyelmeztette ürességére, felületességére. Egyszer azt felelte a kis fiú, hogy nagyon sajnálták egy magas állású magyar államférfi akkor történt halálát. »Pedig nagy gazember volt«, – ez vala Pruzsinszky megjegyzése. Egypár hét múlva megkérdezte növendékét, beszélnek-e még az elhalt nagy férfiről. »Senki sem említett nevét« – ez volt a felelet. – »Pedig okos egy gazember volt« — szólt az öreg — »te soha sem leszesz sem oly okos, sem oly befolyásos; s ime, három rövid héttel halála után még társai s hivatanokai is elfeledték.« – A vérmezőre szeretett ő leginkább lesétálni, a Krisztinavárosba, gondolkozva, szótlanul, oda, hol középen két gyalogút szegi egymást. Egyszer azonban kitört belőle az érzélem: »Őt becsületes hazafit végeztek ki e helyen: senki nem állított nekik emléket, de a járókelők lábai akaratlanul is keresztet tapostak ide. Majd eljő az az idő, a mikor ők is kapnak emléket, de akasztófa lesz az, s rajta olyanok fognak lógni, minő te leszesz.« – A mind ezen nagyon csodálkozott, de nem sokára sejteni kezdte ezen és hasonló szavak értelmét. Iskolába küldték; a tanító a nagy úr fiát az első padba ültette, de a többi fiú mind kiment a padból, csak egy zsidógyerek maradt meg mellette; s midőn megkérdezte iskolatársait, miért tették ezt, azt mondták, hogy hazaárulónak unokájával nem akarnak egy padban ülni. A fiú ezen nagyon megindult; bosszankodva beszélte el a jelenetet nevelőjének, s megkérdezte, igaz-e hogy a kedves öreg nagypapa hazaáruló. »Az bizony« — felelt Pruzsinszky — »apád is az, s te is annak készülsz; hiszen magyarul sem beszélsz becsületesen.« Eötvös elpirult, neki feködött a magyar szótannak, s kizárólag magyarul beszélt mindenkivel, kivéve anyját, ki soha e nyelvet nem tanulta. Egy pár hónappal később, a tanító megjelenése előtt, midőn az iskolás gyerekek már nagyobbára helyükön voltak, felállt a padra s megkérte őket, maradnának a lecke után egypár pillanatra a classisban, mert valami mondanivalója volna. Midőn a tanító a lecke bevégeztével távozott, s a fiúk kíváncsian ott maradtak. Eötvös fölment a katedrába, melyből csak feje látszott ki, s felindulva elmondta, hogy nagypapa s apja a császár szolgái ugyan, de hogy ő maga, esküszik az élő Istenre, rabszolgája lesz hazájának, s hűsége által elfelejteti nevének jelenlegi népszerűtlenségét. – Szavai gyűjtöttek, a társai lelkesedve éljenekben törtek ki, vállaikra emelék s újjongva vitték ki a folyosóra, hol a pedellus eléjük jött, a lárma okát megtudta s följelentette; s másnap az egész classis, élén a kis Eötvös, carcerbe került. Mit a gyermek oly ünnepélyesen fogadott, azt a férfi fényesen megtartotta.¹⁹

¹⁹ *Pulszky Ferenc*: Báró Eötvös József. In Babérlombok Báró Eötvös József műveiből. Füzte Vachott Sándorné. Heckenast, Pest, 1871. XIII–XVI. Hogy látszódjék, Falk és Pulszky csupán a szavakban tér el egymástól, ám történeteik egyeznek, idézem Falktól is Eötvös állítólagos híres fogadalmát és hatását: „Néhány hóval később, mielőtt a tanár az osztályba lépett volna, Eötvös Pepi felmászott a padra és kérte társait, hogy az óra után néhány perczig maradjanak még, minthogy valami

A második időszak, amihez a történetek kapcsolódnak, Eötvös 1826 és 1831 közé eső egyetemi éveit. Az életrajzírók Eötvös két ellenkező végletet képviselő személyt, és ezzel együtt Eötvös két ellentétes oldalát említik. A Magyar Tudományos Akadémián Eötvös halála évfordulóján tartott megemlékezés elnöki beszéde első változatát Trefort Ágoston, Eötvös igen közeli barátja és sógora készítette Lónyay Menyhért számára. Ő azt írta: „Barátai közt akkor a képzeletdús, élcés, sőt excentrikus, korán elhunyt b. Palocsay Tivadar és a komoly s nemes célokra törekvő Szalay László az első helyet foglalták el. A barátság e dualizmusában híven tükrözik vissza – Eötvös kedélyének akkori hangulata.”²⁰ Falk Miksa visszaemlékezéseiben két anekdotát őrzött meg Palocsayval, egyet pedig Szalayval kapcsolatban. A kortársak közül Falkon kívül senki sem említi a Palocsayval valamikor az egyetemi évek alatt a bécsi Schönbrunnban elküldött szerelmi tréfát, a margitszigeti pezsgőzés története már Falkot megelőzően megjelent a *Magyarország és a Nagyvilág* anonim 1871. február 12-i cikkében, továbbá Pulszky Ferenc is elmeséli az 1831-es kolerajárvány idején (ezt Falk egy évvel korábbra datálja) Palocsay által végrehajtott és Eötvöst gyanúba keverő hajóhídi harci tettet az Eötvös-életrajzában.

A Palocsayval kapcsolatos bécsi anekdotát így meséli el Falk: „A két fiatal ember sok magasrangu, éltesebb uraknak szerelmes leveleket küldött egy és ugyanazon napon, melyekben a schönbrunni kertben »légyott«-ra hívták meg őket. Az öreg urak pontosan megjelentek, a fiatalok azonban a megjelölt helyen bokrok mögött gyönyörködtek abban, hogy a rászedettek órákon át esőben fel s alá sétálgatván, várták a hölgyeket, kik természetesen sohasem jelentek meg.”²¹

A zendülő tettet Pulszky így ismerteti: „megjött 1831-ben a cholera, akkor ismeretlen vendég, melynek elfogadására az akkori kormánynál hiányzott minden praecedens, praecedens nélkül pedig az akkori kormány nem tudott kormányozni. Volt is egymásba ütköző rendelet akárhány, a vármegyék egymás ellen cordont húztak, s ugyanaz nap, midőn a pesti egyetem tanulói a kormány rendeletéből szétbocsáttak, a helytartótanács katonáért állíttatott a hajóhidra, hogy a közlekedést a gyanús Pesttel megszakítsa, s a hivatalnokok becses egészségét a ragály ellen biztosítsa. A dunántúli deákok sem Pesten, hol a cholera minden nap várták, maradni, sem Soroksárig kerülni nem akartak, mert ott

közölni valója van. A tanóra bevégeztével a szegény kis Pepi felmászott a katedrara – ő maga beszélt sokszor nevetve, hogy ő akkor oly kicsiny volt, hogy a feje alig nézett ki a párkányon felül – és szilárd hangon kijelentette iskolatársainak, hogy nagyapja és apja nem voltak ugyan hazaárulók, hanem igenis a császár szolgálói voltak; de ő megesküszik az élő Istenre, hogy ő csak hazáját fogja szolgálni, és családi nevének népszerűtlenségét majd hazafisága által ki fogja törölni. Ezek a szavak gyújtottak. A bajtársak lelkesült éljenekben törtek ki, a kis szónokot vállaikra vették és így vitték ki a folyosóra, a hol szerencsétlenségükre az iskolaszolgával találkoztak, a ki az egész komédiáról rögtön jelentést tett. Másnap az egész osztály, élén a kis Eötvössel, karczerbe vándorolt.” *Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből.* i. m. 215. Amennyiben az anekdota szerepel a *Magyar Anekdota* címűben, a hivatkozás jegyzete végén itt és a továbbiakban megadom a címét, és az oldalszámot: MAK 6:138. *Báró Eötvös József ifjúságából.* Pulszky Ferenc szerint. [2. és 3. anekdota]

²⁰ *Trefort Ágoston: Emlékbeszéd báró Eötvös József felett.* In *Gárgó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872.* Aetas, 1998/2-3. 209.

²¹ *Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből.* i. m. 216.

szabad volt még a közlekedés; összegyűltek tehát az egyetemben, Palocsay lóra ült s élükre állott, a dékántól elkérte az egyetem zászlóját, s a lelkesült csoportot a hídhöz vezette, hol ez a városi s katonai őrt lefegyverzé s ujjongva Budára és haza oszlott.

Nagy volt az ijedség erre a vár bureauiban, mely még növekedett, midőn másnap egy népcsoport ismét keresztül akart törni a hidon, a katonaságnak is ellentállt, s végre általa puskalövésekkel szétkergettetett.

Eötvös már több nap óta Ercsiben volt, de mindenki neki tulajdonította az első nap eseményeit: kérdőre is vették hivatalosan, s nem akarták elhinni, hogy távol lett volna: hiszen kék folt volt az arcán, ő hiába magyarázta, hogy egy számár rugta meg ott, a gyanu mégis megmaradt rajta, s a kormánykörökben azóta mint forradalmárt figyelemmel kísérték mindig.²²

A három anekdota közül a legismertebb a Szalayhoz kapcsolódó margit-szigeti így hangzik Falknál: „Az 1830-iki év augusztus havának egyik napján — Eötvös és Szalay 1813-ban születvén, akkor 17 évesek voltak — Szalay tele tömött utitáskával Eötvöshöz rohant. Kérte barátját, hogy gyorsan öltözködjék és kísérje el a Margit-szigetre. Odaérve, Szalay egy félreeső rejtett helyet keresett fel. Ott letelepedvén, Szalay fölbontotta utitáskáját, és egy csomagot ujságot húzott ki abból. Ezek a párisi juliusi forradalom részletes leírását tartalmazták. A két ifju mohón olvasta az ujságokat. Ekkor Szalay lelkesen fölkiált: »Barátom! Üritsünk egy poharat a nemzetek szabadságára!« Ezzel egy üveg pezsgőt és két poharat vont elő a táskából és aztán a két ifju órák hosszáig időzött amaz elhagyott helyen, a nagy politikai események fölött csevegve.

E közben beesteledett. Az ifjak feje fölött a hold szelid fénye világított, lábaiknál a Duna habjai megtörték. Szalay ekkor tárczájából két levelet szakított ki és az egyiket barátjának nyujtván, mondá: »Ime, ird erre nevedet!« maga is ugyanezt tette. Ezután a két nevet palaczkba tevén, ezt jól bedugaszolta és a Dunába dobta. »Igy«, mondá utánuk pillantva, »ezek messze, messze usznak, egészen a Fekete-tengerig, és tudja az Ég, még hová; elvégre mégis megtalálja valaki, és így legalább ezen a módon leszünk nevezetes emberekké.« A két barát megölelte egymást és nemsokára Pestre vitte őket a csónak. Vajjon megtalálta-e valaki ama palaczkot, arról senkinek sincsen tudomása; de hogy a két fiatal ember nevezetessé lőn, azt tudja minden művelt ember a világ egyik végétől a másikig.²³

²² *Pulszky Ferenc*: Báró Eötvös József. i. m. XVI–XVIII.

²³ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 217–218. A *Magyarország és a Nagyvilág* névtelen cikkében 1871. február 12-én így jelent meg a Falk kézírata alapján először 1871 december 8-án napvilágot látott történet: „Ezelőtt negyven évvel, 1830-ban: egy reggel jó kora batyuval megrakva beköszöntött a még alig 17 éves Eötvöshöz legjobb barátja, – Szalay László s magával vitte a zöldbe. A Margit-szigetre eveztek át egy lélekvesztő csónakon s ott a szigetcsucsán leheverészve, Szalay elővont csomagjából két üveg pezsgőt, és – néhány hirlapot. Épen akkor jött meg a párisi juliusi forradalom hire s a két ifju lelkesülten ábrándozott a jövő, kivált az új életre ébresztendő magyar haza jövője fölött. Midőn végre az est leszállni készült, a két barát haza indult, előbb azonban Szalay kiszakított tárczájából két üveg pezsgőt, ráírta a maga és Eötvös nevét, be tette az egyik pezsgős palaczkba s ezt aztán jól eldugaszolva a Dunába dobta. „Hátha megtalálja valaki a tenger valamely partján? Legalább ily módon fog hírünk messze terjedni,” szolt. Megtalálta-e valaki a palaczkot? Ki tudja? De a két lelkesifju hire tetteik folytán messze terjedt s bár mindketten hideg sirban porladoznak már, élni fognak örökké a nemzet emlékében.” *Anonim*: Apró vonások b. Eötvös életéből. i. m. 77.

Ugyanehhez az időszakhoz kötődik egy eperjesi történet is, ami köszönhetően annak, hogy Voinovich Géza nem tesz említést róla az 1903-as Eötvös összkiadás utolsó kötetében közölt Eötvös-bibliográfiájában mint Eötvös életére és munkáinak keletkezésére fontos adatról, ami Pulszky Voinovich figyelemztetése szerint (mivel emlékezetből lett diktálva:) óvatossággal használandó memoárjában szerepel, a korábbi történetekkel szemben ismeretlennek nevezhető. Pulszky saját iskolai évei alatt megemlékezik Eötvös Ignác 1827-es főispáni beiktatásáról is, hiszen itt találkozott először Eötvös Józseffel, lévén az ünnepségre ő is felment Eperjesre. „A főispán fia folytonosan ebédekre, mulatságokba, bálokra volt hivatalos, hova én, mint iskolás gyerek nem jutottam. A beiktatás ünnepére műkedvelők Kisfaludy Károly *Csalódásait* adták s hogy Eötvös Pepi kitüntethesse magát, a nyitányba beleszóttak egy flótásólót, melyet ő közbámulásra virtuozitással elfűjt, s nagy tapsot aratott, mi bennem némi irigységet gerjesztett, mert Gartemann, ki mint jó zenész, üres óráiban engem is zenére akart oktatni, de ehhez hibázott bennem a zenészet érzék, s bármennyire iparkodtam és gyakoroltam magam fuvolán, mégis szerencsétlen flótás maradtam.”²⁴

Még egy szakasza van Eötvös ifjúságának, amiről számos történet maradt fent: ez pedig az 1836–37-es nyugat-európai nagy utazása. „Rebesgetik, hogy az ercsii postamesterné »csodaszép« lánya, Betty miatt sürgeti Eötvös családját a külföldi utazást”; „Párizsban állítólag egy jósnő azt jósolja neki, hogy híres ember lesz, miniszterségig viszi, de vérpadon fog meghalni. Az anekdoták megemlékeznek egy szellemes replikáról is, mely miatt párbajba keveredik – s ő maga meséli el 1870-ben azt a kalandját, mely őt a Grande-Chartreuse meglátogatása során, *A karthausi* témájához juttatja.”²⁵ – idézi fel Sötér István monográfiájában a Ferenczinél általában bővebb előadásban szereplő történeteket. Ezekon kívül még az említett Falk kézírata alapján a *Pesti Napló* 1871. december 8-i számában megjelent tárcsa Itáliai meghiúsult párbaj története köthető az utazáshoz.

Az ercsi postamesterné leányához fűződő szerelem talán Eötvös egy 1865. május 11-én tett naplójegyzetén alapul, ami egy késői visszaemlékezése Eötvösnek gyerekkori helyszínére: „Tegnap jöttem vissza Penteléről, hol sógoromat meglátogattam. Gőzösön mentünk le s fel, s midőn Ercsi mellett áthaladtunk, szívem megszorult, mint mindig. Nagyban kevés változott. Néhány új gazdasági épület, melyet Sina emeltetett, a faluban közel a Dunához egy emeletes ház, s néhány új faszor, de a falu s környéke ugyanaz maradt. Ott áll az új kápolna, hol nagyszülőim nyugszanak, a régi, hová mint gyermek annyiszor kimentem, a postaház rozszant kerítésével, hol a nagy barackfa alatt Bettivel annyi boldog órát töltöttem, csakhogy a fa, mint mi magunk, kik mint gyermekek alatta ültünk, szinte száradni kezdünk. A másik oldalon a sziget s az újfalui vadászlak, s az innensőn a szárazmalom, melynek gépezetén annyiszor törtem fejemet; minden, amint egykor volt – és mi lett belőlem. Ki ösmerne a szomorú utasban, ki a hajó fedezetén körültekint, a gyermekre s ifjúra, kinek vígsága körözetének

²⁴ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Franklin, Bp. 1884. 1:20.

²⁵ Sötér István: *Eötvös József*. Akadémiai, Bp. 1967. 42, 47.

csaknem terhére vált.”²⁶ Ferenczi Zoltán a visszaemlékezésben szereplő női nevet ezzel egészítette ki: Eötvös utazásába „egy nem mindenben ellenőrizhető adat szerint, belejátszott az az érdeklődése is, melylyel az ercsii postamesterné, Rédliné Rudics Antónia, Betty nevű csodaszép leánya (utóbb Antonovitsné, majd Somsichné), egy magas barna, junói szépség iránt viseltetett, kinek állítólagos alakját *A karthausi*-ban Júliában s nevét meg Bettyben föllejük.”²⁷

A híres párizsi jóslatot először talán Jókai Mór írta le az *Életképek* 1848. május 18-i számában publikált Charivari cikkében ily módon:

„Azt beszélik: hogy ministereink egyike, midőn Párisban járt, meglátogatta madame Lenormandt, azt a világhírű jóslónőt.

E hölgy négy jóslatot tett neki, mellyek mindegyike képtelenség volt azon időben.

I. Megszünik gazdag lenni. (Családja egyike volt a legtehetősebbeknek Magyarországon). – Ez beteljesült.

II. Egy nemnemesnek lesz sógora s egy köznemesnek veje. (Apja zászlós úr volt és is magos aristocrata). Ez is megtörtént.

III. Magyar minister leend (akkor még ilyen hivatalnak a címe sem létezett.) Ez is beteljesült.

IV. Le fogják nyakazni, – (őrizze magát fekete ruhás környezőitől!)

Ha az egész mese nem volna, még megijesztené az embert.”

Lábjegyzetben ez volt hozzáfűzve: „Ez a monda Eötvösről szólt; most már meg van cáfolva. Lenormand látott valami állványt a sors végén; de az nem guillotint, hanem az ércszobor állványa, melyet a nemzet legnagyobb fiai egyikének emel. Au contraire: az a fő még holta után is égre emelve áll.”²⁸

Több mint húsz évvel később viszont, az 1871. április 12-i *Fővárosi Lapok*, majd a *Vasárnapi Újság* cikkében színesebb és kerekítettebb változatban volt olvasható a (igaz: immár csupán három) jóslat.

„Tehát az ifjú Eötvös lovagolt, vivott, táncolt, pezsgőzött és udvarolt, mint a többi fiatal báró. Különösen gyakran kereste föl X. gróf palotáját, melyben az ifjú comtessek nagyon szívesen fogadták az előkelő és szikrázó szellemű fiatal báró udvarlásait.

A comtessek nemrég jöttek haza Párisból s tele voltak Lenormande asszony jóslataival, melyekkel akkor az egész francia főváros csaknem kizárólag foglalkozott.

Mi is ismerjük az »asztalmozgatás« egymást bolondító korszakát, s így elhihetjük, hogy Párisban is volt oly időszak, midőn politikai vagy más nagyobb események hiányában, a társadalomnak ki kellett gondolni valami foglalkoztató és izgató szert, hogy a nagy csöndesség miatt el ne aludják.

A mit kerestek, megtalálták Lenormande asszonyban, a ki jóslott egyeseknek és társaságoknak, s a mi, természetesen, nem is lehetet másképp, jóslatai egytől egyig beteljesedtek.

²⁶ Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Magyar Helikon, Bp. 1977. 612.

²⁷ Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1903. 32–33.

²⁸ Jókai Mór: Cikkék és beszédek, (1848. március 19–1848. december 31.), 2. kötet. Akadémiai, Bp. 1967. 162.

X. marquisnak épp úgy megjövendölte neje hűtlenségét, mint azt, hogy a grófné félév múlva viszont megcsalván, maga magát mérgezi meg. G. öreg vicomte-ot Afrikában elesett fiának föltámadásával kecsgettette, s a fiú csakugyan föltámadt, miután nem is halt meg, hanem hazajött érdemjelekkel, arany vállrojtokkal, stb.

Fáma asszonyság fecsegő ajaka ezer ilyen mesével tudta Lenormande asszonyság jóstehetségét illusztrálni, s utójára nem is tartották Párisban valamire való embernek, ki az élelmes asszonyság által magának valamit nem jóslatott.

Eötvös ép Párisba volt indulandó, s így a comtessek a legnagyobb felelősség terhe alatt meghagyták neki, hogy Lenormande fölkeresését el ne mulasztja.

Az ifju báró meg is ígérte, hogy fölkeresi a csodás tehetségű jósnőt, azonban midőn Párisba ért, vagy a világváros egyéb kínálkozó élvezetei miatt, vagy mert a jósnő hire időközben alábbszállt s nem beszéltek felőle többé annyit, mint azelőtt, elmulasztotta a jósnőt fölkeresni, s hazajött a nélkül, hogy Lenormande-ot látta volna.

Meg is feledkezett az egész dologról.

Itthon első látogatásainak egyikét mindjárt a grófi háznál tette.

A comtessek örvendeztek a viszontlátáson és legelső kérdésük is az volt, hogy meglátogatta-e Lenormande-ot?

– Igen! – felelt félig tréfásan a ifju báró, ki kényelmesebbnek találta a rövid igenlést, mintsem azt, hogy hosszasan mentegetőzzék.

– Nos, hát mit jóslt? – kérdeék a grófnők nagy érdekeltséggel.

Eötvös már most — mint később maga beszélte — oly képtelenségeket akart mondani, hogy a grófnék maguk is észrevegyék, miszerint válaszai nem egyebek körmönfont tréfánál.

– Először is azt jóslta, hogy atyám vagyonilag tönkre fog jutni, hanem én, saját érdemeim és szerencsém által, kedvező viszonyok közé jutok.

Ez akkor a legképtelenebb állítások egyikének látszatott, miután Eötvös atyja, Magyarország tárnoka, rendkívül gazdag ember s elpusztíthatlan terjedelmű birtokok ura volt.

A comtessek nagyon pikánsnak találták a jóslat első részét s tovább kérdezősködtek:

– Hát még mit jóslt?

– Nos, nos, — folytatá Eötvös az előbbi humorral, — azt jóslta, hogy én miniszter leszek.

Ez még nagyobb abszurdum volt abban az időben: egy magyar ifjúnak miniszterségre gondolni akkor, mikor az ilyen polcot egyedül csak a Metternichek voltak hivatta elérni.

– Hát még? hát még? – kérdezek fölcsigázott érdekléssel a comtessek – Mit jóslt még Lenormande?

Eötvös véget akart vetni a kényelmetlenné váló dolognak, s rövideden válaszolt:

– Azt jóslta, hogy utoljára is – *fölakasztanak*.

– Ah! – sohajtoztak a grófhölgyek, és nem kérdezősködtek tovább.

*

Év év után múlt el, bekövetkezett 1848, s b. Eötvös József nyilvános szereplésének tetőpontjára ért.

Régen elfeledte már a grófi családot, Lenormande-ot, midőn 1848 közepén egy szép reggel levelet kap a comtessek egyikétől, ki azóta régen férjhez ment, s kinek már hollétéről sem volt tudomása a bárónak.

Az aggodalmas levél körülbelül így hangzott: »Báró ur! Bizonyára nem zavarnám önt bokros hazafiúi teendői közt, ha másrészt honleányi kötelességemnek nem tartanám báró urat egy rég elmúlt eseményre figyelmeztetni. Emlékezik-e báró úr, Lenormande-ra és jóslataira? Azt jósolta, hogy báró úr dúsgazdag atyja vagyoniilag tönkre megy, s beteljesedett; azt jósolta, hogy báró úr miniszter fog lenni, s ön csakugyan elnyerte Magyarország kultusztárcáját; hanem jó-solt Lenormande még valami *harmadikat* is. Ha elfeledte ön, emlékeztetem reá. Zivataros idők járnak, midőn a napnak eseményeit nem lehet előre kiszámítani. Báró úr, legyen ön óvatos, s fogadja mély honleányi üdvözetemet, melylyel vagyok – N. grófné.[«]

A grófnők a jóslatot, melyet Lenormande-énak tartottak, valószínűleg más-soknak is elmondták, s 1848-ban ajkról-ajkra szállt az a monda, hogy Eötvös-nek egy cigány-asszony azt jövendölte, hogy föl fogják akasztani. A magyar ki-adás Lenormande-ból cigány-asszonyt csinált.”²⁹

A három jóslat nem csupán Eötvös nagy utazásához, de egyben a forradalomhoz és a szabadságharchoz is kapcsolódik – ezt T. K. írásának zárlata élesen mutatja: „Eötvös azonban — mint föntebb is említők — barátai előtt az egész jóslatot saját költeménye s ifjúkori tréfája gyanánt tűntette föl, de miután a tré-fajóslat két első része oly csodálatosan beteljesedett, a báró még sem volt képes a harmadik pontra egész elfogulatlansággal gondolni.

S ki tudja, hogy ezen elfogúltság nem játszott-e szerepet későbbi politikai pályáján, s nem volt-e befolyással azon túlóvatosságra, mely eljárásait sokszor jellemezte?

Hiába, a költők mind idegesek és – babonások!

Pedig ha a csatatéren kívül is van szép halál, őt ez érte. Úgy húnyt el fel-nőtt, derék gyermekek, egy angyali nő karjai s egy egész nemzet aggódó sziv-dobogása között!”³⁰

A kortársak által a jóslatoknak tulajdonított magyarázó erőt igazolja, hogy Jósika Miklós Gángó Gábor által idézett forradalomtörténetében azt olvashat-juk: „maga Eötvös többször emlegette – csakhát *multa licent pictoribus atque poetis* – hogy Mlle Lenormand Párizsban, de korábban egy cigány jósnő is azt jövendölte neki, hogy vérpádon fogja végezni; és sokat állítják, hogy e kettős jóslat a kultuszminisztert érő teljes összeomlás oka”,³¹ hasonlóan írja visszaem-

²⁹ T. K.: Egy jóslat b. Eötvösről. i. m. MAK 3:96–101. *Egy jóslat báró Eötvös Józsefről*. Tóth Kálmán.

³⁰ T. K.: Egy jóslat b. Eötvösről. i. m.

³¹ *Jósika Miklós: Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes. Authentische Gesichte. Zwei Theile. Arnoldische Buchhandlung, Leipzig, 1851. 1:113.*

lékezésében Pálffy János, a képviselőház akkori alelnöke, akivel Eötvös 1848. szeptember 28-án, utolsó magyarországi napján együtt ebédelt: „Eötvöst mint minisztert forradalmi időben csak lélektanilag lehet és szabad megítélni. Igen természetes, hogy az Eötvös költészetileg élénk képzelmeire s ingerlékeny idegrendszerére mély s megrázó hatást kellett gyakorolni a szeme előtt fejlődő forradalomnak, melyből talán többnyire tudtán kívül működve lelkében, a jóslat két első részének valósulása után, a harmadik bizonyosan nem egyszer merült fel, s e benső küzdelme a léleknek a való és képzeletes között csak valamely küleseményre várt, hogy a kitörés válsága bekövetkezvén, határozott irányt és természetet adjon nem normális kedélyállapotának. Ezen külesemény bekövetkezett és döntött.”³² Tematikusan ezért itt célszerű megemlíteni, hogy a kivégzés és akasztás visszatérő eleme az Eötvös anekdotáknak. Lónyay Menyhért révén maradt fent két, Eötvös félelmeit és aggodásait mutató történet. Naplójában Eötvös egykori barátja ezt írta Pozsonyban 1848. március 20-án: „Ezután elmentem Eötvös Pepihez; már ekkor fél nyolcz lehetett. Fölkeltém, és elmondám neki a kilátásokat. Szegény, igen agítálnak látszott. Mondá, hogy már három éjjel alig aludt. Érintvén azt, vajon benne lesz-e a miniszteriumban, azt mondá egész búsan, bánja, hogy megházasodott, mert azok, kik most a miniszteriumban lesznek, fejökkel játszanak.”³³ A másik történet Tóth Béla *Magyar Anekdotalincseiben Báró Eötvös József jóslata* címmel olvasható: „Lónyay Menyhért számtalanszor elbeszélte, mint vele történtet, hogy mielőtt báró Eötvös József 1848 végén családjával együtt Münchenbe költözött volna, Lónyayval (aki akkor a Bálvány-utcai Kappel-házban lakott) együtt sétálgattak az Uj-épület körül, a jövő esélyeit mérlegelve; s egyszer, mikor fölízgatott képzelettel festette volna a kikerülhetetlen forradalmat, melyben részt venni nem akar, és az abból jövő katasztrófát, melyet látni nem kíván, akkor egy helyen hirtelen megállt, s lobogó szemmel, égre meredő hajjal mutatott rá az Uj-épület falára s így kiáltott:

– Mindnyájan vesztőhelyre fogtok jutni, s itt, ezen a helyen fogják kivégezni Batthyány Lajost!

És egy évvel később csakugyan ott, azon a helyen lőtték agyon a miniszterelnököt.”³⁴

A nagy utazásról szóló anekdotákhoz visszatérve: érdekes módon Falk és Pulszky — akárha megegyeztek volna — nem említenek egyetlen ide vonatkozó történetet sem hivatalos Eötvös életrajzukban. Mindketten tudtak ugyanis ilyet. Pulszky *A falu jegyzője* angol kiadása elé írt angol előszavában elmondja a híres jóslatot, másrészt pedig életrajzában egyetlen lábjegyzetben azért mégis megemlíti egyet, mint jelzi: Eötvös számos kalandjai közül. Tóth Béla így adja magyar fordítás kíséretében a *Szájról szájra* című szálló igéket tartalmazó gyűjteményben a Pulszky változatában megfordított: Angliát magasztaló törté-

³² Pálffy János: Báró Eötvös József. In *Uő.*: Magyarországi és erdélyi urak. S. a. r. Szabó T. Attila. Révai, Bp. 1939. 137.

³³ Lónyay Menyhértnek 1847/48-diki naplója. Kónyi Manótól. Budapesti Szemle, 232. szám. 1896. 47.

³⁴ Tóth Béla: Magyar Anekdotalincs. Gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla. Singer és Wolfner, Bp. é. n. [1898–1903] 3:118.

netet az I. Napóleon kedvelt szójárásaként ismert, valójában azonban Marmon-teltől származó *Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas* [A fonségestől a nevet-ségesig csak egy lépés] szólásnál: „Bennünket e mondás főképpen ama geniális szójáték révén érdekel, melyet báró Eötvös József csinált belőle 1836–1837-iki külföldi utazásában. Báró Eötvös József először Franciaországot, aztán Angliát látogatta meg. Lelkének inkább volt rokona a francia, mint az angol; s mikor visszatért a kontinensre, a Dover és Calais között a Manche-csatornán (Pas-de-Calais) járó gőzhajón egy angol utas előtt lelkesen magasztalta Franciaországot.

– »*La France est sublime*« [Franciaország fonséges], mondotta.

– »*Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas*«, vágott vissza a hiúságában sértett angol élesen.

– »*Le Pas-de-Calais, monsieur*«, szólott nyomban Eötvös, magyar létére a legkitünőbb szójátékok egyikét csinálván meg a *pas* (lépés) s a *Pas-de-Calais* (a Franciaországot és Angolországot elválasztó Manche-csatorna) szóból.

Az angol erre, a hagyomány szerint, tüstént párbajra hívta Eötvöst, ki meg is verekedett vele. Ez azonban benne megegyezt. Csak az az igaz, hogy Eötvös valóban megcsinálta e szójátékot és pedig a mondott körülmények között. Ennek bizonyosságára báró Eötvös Lorándnak, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, 1892 március 2-án kelt, hozzám, kérdésemre válaszul intézett levele, melyben ez van:

»A szóban forgó *bon mot* csakugyan atyámtól származik. Atyám azt többször elbeszélte anyámnak, ki arra élénken emlékszik.«

Jókai Mór akadémiai székkfogalójában: *A magyar néphúmorrról* (olvasta 1860 jan. 30-án) ezt írja: »... a legjobb *bonmot*-k egyike tudtomra magyartól eredett; egy francia diplomata ugyanis azt veté fel, hogy Franciaországnak Angliába lépni: 'il n'y a qu'un pas', a magyar erre azt felelte: 'oui, le pas de Calais.' [«] Hogy e két anekdota rokon, igen valószínű, és pedig a Jókaitól közölt alkalmasint csak a báró Eötvös-félének kopása.»³⁵

Falk Miksának pedig eredeti kéziratában még szerepelt egy meghiusult olaszországi párbaj története: „1836-ban Eötvös nagy utazásokat tón és pedig legnagyobb részt Forgách Lajos gróf társaságában. E körülmény Eötvöst majdnem kellemetlenségbe ejtette. Olaszországi utjukban egy nap két ismeretlen uri ember megjelenik Eötvösnél és kihívták párbajra. Hiába erősítette Eötvös, hogy ő a kihívó fél nevét most először hallja; a segédek szilárdul ragaszkodtak kihívásukhoz. Eötvös tehát megnyugodott sorsában, csak az okozott neki nagy bajt, hogy egy ismerős lelke sem volt, kit segédnek fölkérhetett volna; Forgách is több napi kiránduláson távol volt. – Elvégre mégis talált segédeket és elment

³⁵ *Tóth Béla*: Szájrul szájra. i. m. 150–151. Pulszky Ferenc magyar nyelvű Eötvös életrajza láb-jegyzetében a történet éppen fordítva szerepel, itt Eötvös Angliát magasztalta, és így egy franciával párbajozott: „Számos kalandja közül csak ez egyet emlitem. Londonból a szárazföldre visszatérve nem tudta elegendően magasztalni az angol földet s az angol jellemet »C'est sublime« ezzel végezte megjegyzéseit a *table d'hôte*-nál, mire egy francia, ki átellenében ült, azt felelte: »Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas«; – »Oui, le pas de Calais« volt a válasz, – következése egy kihívás. –” *Pulszky Ferenc*: Báró Eötvös József. i. m. XVIII. Pulszkyval megegyezően adja a *bonmot*-ot Förster Aurél is cikkében: *Förster Aurél Anekdótái*. Magyarság, 1923. július 29. 6. MAK 2:209. *Báró Eötvös József és az angol*. Báró Eötvös Loránd elbeszélése. Tóth Béla, *Szájrul szájra*.

a meghatározott helyre. – Mielőtt a párbaj kezdődött volna, Eötvös ismét kérdezősködött annak oka után. Az ellenfél egészen feldühödött a szemtelenségen, hogy még kérdezősködni merészel, midőn annyira megsértette egy tisztességes család becsületét, midőn leányát kihívó módon követte.

Eötvös határozottan kinyilatkoztatta, hogy sem a leányt, sem az atyját soha sem látta. »Ön csakugyan Forgách gróf?« kérdezé az idegen. »Nem, az nem vagyok!« felelé Eötvös. »De ön ott és ott lakik?« »Igen!« »De ott értesülésem szerint Forgách gróf lakik?« »Bizonyára, csak hogy a rejtély kulcsa az, hogy én Eötvös báró vagyok, ki Forgách gróf társaságában utazik és vele lakik.« – E fölvilágosítással, természetesen, vége volt a párbajnak.³⁶

Az utolsó életrajzhoz kötődő anekdoták tárgya a család 1841-es gazdasági csődje, (nemhiába, a híres jóslat első tagjában is előkerül Eötvös anyagi viszonya) a pénzválságot és annak következményét Eötvösökre nézvést Pulszky Ferenc nem csak az Eötvös-életrajzában, de saját memoárjában is elmeséli, a történet variánsa pedig szerepel Falknál is.

Pulszky életrajzában ez olvasható: „Az országgyűlés berekesztését csakhamar követte az 1840-ki pénzválság, s ennek áldozatává lőn Magyarország tárnoka is, báró Eötvös Ignác. Az öreg úr minden áron nagy földbirtokot akart szerezni családjának, drága kölcsön pénzen vett jószágot jószág után; a hitel rögtön visszavonatot, a jószágok ára leszállt, s ő nem volt képes kötelezettségeinek megfelelni. Előhivatta tehát fiát, s jelenlétében tanácskozott egy tapasztalt pénzüemberrel, hogy mit lehetne megmenteni vagyona hajótöréséből. A fiancier előadta furfangos tervét s a szerepet, melyet ebben az ifjú bárónak szánt; ekkor ránézett s félbe szakítá magát. »Az ifjú báró elpirúlt? Az ifjú báró szegényli magát! Az ifjú báróból soha nem lesz gazdag ember!« Ezen jóslat be is teljesedett, nem lett belőle gazdag ember, hanem lett nagy férfiú, ki hirnevét szeplőtlenül hagyta gyermekeire»³⁷

A történetet nevesítés révén mindenképpen pontosabb változatban meséli Pulszky emlékirataiban *A büntető törvénykönyv-javaslat szerkesztése (1840–1843)* fejezetben: „Bécsben ez időben pénzválság ütött ki, melynek legfőbb áldozata a Geymüller nagy bankház lett s ennek bukása következtében Eötvös Ignác, a tárnok. Ez mindig acuirált jószágokat, nagy részben hitelbe, főleg pedig az ercsii uradalmat, melyet ideiglenes jogcímmel bírt, minden áron meg akarta örökíteni családjában, de a mint a pénzpiacz állapota szorúlt s a hitel szűkült, mindaz, kinek birtoka adóssággal volt terhelve, nem tarthatta fönn magát. Eötvös fiaival s az öreg Ulmannal közölte zavarát: az ügyes bankár természetesen azt tanácsolta, hogy a törvényengedte minden furfang fölhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állíttassék elé, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemcsak minden hitelező ki lesz elégítve, hanem a családnak is megmenthető talán némi szerényebb vagyon. Pepinek egyenes jelleme fölháborodott e terven, mit Ullmann észrevéve e szavakkal fordúlt feléje: Az ifjú báró pirúl! az ifjú báró szegényli magát! az ifjú bárónak nem lesz soha pénze! s ő csakugyan még az napon le-

³⁶ *Falk Miksa*: Eötvös ifjúságából. Pesti Napló, 1871. december 8.

³⁷ *Pulszky Ferenc*: Báró Eötvös József. i. m. XXI–XXII.

mondott minden várható örökségről, nem akart részt venni a furfangos eljárásokban, elvitte könyveit s egy támlásszéket s elhagyta atyai házat.”³⁸

Falk Miksa 1841-re datálva, más ajánlattevővel, más pénzügyi művelettel, de Pulszkyéval szinte szó szerint egyező végeredménnyel meséli az Eötvös tisztességességét példázó anekdotát: „1841-ben a nem rég meghalálozott Wodianer báró Eötvösnek, a ki akkor már híres felsőházi szónok volt, egy pénzügyi műveletet ajánlott, mely által a legtisztesegebb módon sok pénzt lehetett nyerni; ha jól emlékezem, arról volt szó, hogy Eötvös mint alapító vegyen részt az akkor éppen alakulóban lévő lánchidrésvénytársulatban. Az ajánlat egészen tisztességes, Eötvösre semmiképen kompromittáló nem volt; mindazonáltal ez pillanatnyi habozás nélkül azt válaszolta: »Szégyenleném magamat, ily pénzt elfogadni.« »Ha ön szégyenli magát ily pénzt elfogadni, báró ur, akkor ön-ből sohasem válik gazdag ember!« válaszolá a bankár és igazat mondott: Eötvös egész életében nem fogadott el egy garast, melyet tisztességes munkájával nem keresett volna és valóban sohasem lón gazdaggá.”³⁹

Úgy tűnik, az Eötvös-család csődjét előadó anekdoták főként Eötvös becsületességét voltak hivatottak érzékeltetni, és ezzel áttértünk a jellemzően nem életrajzi mozzanatokhoz köthető anekdotákhoz, amiknek célja elsősorban Eötvös emberi voltának bemutatása. Berecz Kátoly, és a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i cikke érinti a pénzválságot, fontosabb azonban bennük, hogy Eötvös becsületességét mutassák be. Berecz Károly, Eötvös titkára alkalmazásba kerülésével kapcsolatban említi Eötvös apja anyagi bukását, mondatai azonban a dolgoz Eötvös leírására futnak ki: „1843 tavaszán már pesti lakos, jurátus s »ismertebb nevű fiatal íróink egyike« voltam. B. Eötvösnek, a ki ekkor a pozsonyi országgyűlésre készült fölmenni, ilyen-fajta fiatal emberre volt szüksége, jó helyről — tudtomon kívül — engem ajánlottak s egy szép reggelen [...] azzal az édes tudattal ébredtem föl: hogy a »Karthauzi« írójával egy földél alatt lakom s szerény munkaerőm s képzettségem rendelkezésére áll. [...]

Köztudomású, hogy szülőinek vagyoni bukásával a nagy kényelemhez s teljes függetlenséghez szokott ifjú egészen vagyontalan lett. Atyja befolyásánál fogva kaphatott volna előkelő hivatalos állást, de ő a kínálkozó alkalmat függetlensége árán nem ragadá meg, valamint azon ajánlatokat sem, hogy atyja ropant vagyonából maga számára valamit megmentsen. Inkább maradt vagyon nélkül, de független! — »Nem tudom, mennyire ismeri ön helyzetemet — írja egy hozzám írt levelében — ha azonban nem ismerné, biztossá tehetem önt, hogy szülőim megbukása által minden vagyontól megfosztva, kizárólag munkám szerzeményéből élek, a mi minden iparkodásom mellett — s hogy nem hanyélek, ön is jól tudhatja — alig elég, hogy magamat a szükségességekkel ellássam s adósság nélkül kijőjjek.«

Mellesleg szabad legyen itt érintenem az okot, mely Eötvös szülőinek vagyoni bukását okozta. Az öreg báró erősen a gazdálkodásra adta magát, nem elégedve meg azzal, hogy terjedelmes birtokaiban gazdálkodhatott, még a haszonbérletet is egész szenvedélylyel folytatá: a hol csak haszonbérbe adandó bir-

³⁸ *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. i. m. 1:144–145.

³⁹ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 220–221.

tok volt, mind kivette, egész gazdaságát maga kormányozta, s mint a következmény kimutatta, igen szerencsétlenül. [...]

E rossz gazdálkodásnak tehát csakugyan vagyoni végromlás lett szomorú következménye, de mi Eötvös lelkierejét legkevésbé sem törte meg, sőt tettvagyát s munkaerejét még fokozta. Nem támaszkodva semmi másra, mint saját erejére s tehetségére, daczára főranguságának, mely sokaknak a henyeségre s időlopásra mintegy szabadalmat ad: elhatározá, hogy tagja lesz a szerény munkás osztálynak, mely azonban minden szerénysége mellett is, a társadalmi, az állami életben a legfontosabb tényező. – És ez erős elhatározásának páratlan kitérője mellett, nem csak a hazára, de az egész emberiségre nézve is egy munkás s áldásos élet lőn eredménye.⁴⁰

A kizárólag a *Magyarország és a Nagyvilág* tárcájában megjelent anekdota is a csödről szól, ám nem újabb variánsa az iménti történet vagy történeteknek, és elsősorban szintén Eötvös becsületességét szeretné megmutatni: „Az első nagy csapás, mely Eötvöst még ifjúkorában érte, atyjának vagyonbukása volt. Eötvös jótállást vállalt atyjáért, s ez ügyre vonatkozólag azon időben következő kis történet szállongott, bizonyosságul, mennyire megnyerte a fiatal író szabadelvű elvei által a közszeretetet. A hitelezők közt volt S. báró is, kihez Eötvös azon kérelemmel ment egy ízben, hogy lenne egy kis türelemmel, míg követelése kiegyenlíthetetik. »Lássa — szólt — én most csak írói keresményemből élek, tehát lassan megy a pénzgyűjtés; kérem, várjon egy kis ideig.« A gazdag báró azonban semmit sem akart erről tudni, s Eötvös lehangoltan távozék. S. báró még a lépcsőn is utána kiáltá: »Ismétlem, meg akarom kapni pénzemet.« A lépcsőn találkozik Eötvös egy zsidóval, kit nem ismert, de ki e szavakkal szólítá meg: »Hallottam, mit beszélt a gazdag báróval; önnek 4000 frtra van szüksége: én kölcsön adom; majd visszaadja, ha pénze lesz.« Eötvös meglepetve mondá, hogy nem is ismeri. »De én ismerem önt,« felelt az idegen; »tudom, mit tett ön már eddig is a szabadság érdekében.« S nem tágitott mindaddig, míg Eötvös a pénzt el nem fogadta s ki nem elégítette gazdag hitelezőjét. És az ismeretlen nem is csatlakozott; az első pénzösszeg, melylyel Eötvös rendelkezhetett, a nemeslelkű zsidó követelésének kiegyenlítésére volt szánva.⁴¹

Tematikusan ide kapcsolódik, hogy a visszaemlékezésekben többször leírásra kerül Eötvös nagyszerű munkabírása. A *Magyarország és a Nagyvilág*-ban megjelent tárcában az utolsó apró vonás, amit adnak Eötvösről, ezt festi, és hasonlóan Berecz Károly, az eredetileg ugyanezen lapban a halál első évfordulójára készült írásában, részletesen megemlékezik erről. Az Eötvös halálát követően megjelent írásban a halál egyik okaként a túlfeszített munkát adva ezt írták: „Bámulatos volt Eötvös munkássága; a szó szoros értelmében halálra dolgozta magát, miután különben is gyenge testalkattal birt. Naponkint 9 óraker már hivatalában volt s szakadatlanul dolgozott 1 óráig; ekkor haza ment s 3-ig magánkihallgatáson fogadott minden osztálybeli panaszos és kérelmező feleket, aztán gyorsan ebédelt, többnyire 10–15 perc alatt, s ismét hivatalos dolgai

⁴⁰ Berecz Károly: A „Magyarország és a Nagyvilág” szerkesztőjéhez. In *Új: A régi „Fiatl Magyarország”* (Emlékezések, vázlatok.) Atheneum, Bp. 1898. 58–61.

⁴¹ Anonim: Apró vonások b. Eötvös életéből. i. m. 77.

után látott, ha ugyan minisztertanács vagy pártértekezlet nem vette igénybe. Este ismét íróasztalához ült, — vagy inkább állt, mert állva dolgozott, — s reggeli három-négy óráig szünet nélkül tudományos vagy szépirodalmi munkával foglalkozott. E roppant megerőltetésnek természetes következménye lőn, hogy gyenge testalkata megtörött.”⁴² Berecz Károly hasonló feszített munkás életvitelről emlékezik meg Eötvös korábbi életszakaszában: „Eötvös igen könnyen s gyorsan dolgozott s a mellett, hogy sokat írt, folyvást sokat is olvasott. Minden lipcei könyv-vásárkor láda számára rendelte meg a könyveket, melyekből tömördek jegyzetet csináltunk. Egész halom ily jegyzet állt rendelkezésére, midőn a »XIX-ik század uralkodó eszméi«-nek megírásához fogott. Beható, alapos tanulmányról tanúskodik mindenik munkája, még országgyűlési beszédein, hirlapi cikkein is meglátszik, hogy fölvelt tárgyairól alapos ismereteket szerzett előbb, hogy azok elmondásában s megírásában lelkiismeretes meggyőződésének annál hathatósabb kifejezést adhasson.”⁴³

A karthauzi, A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben keletkezésével kapcsolatban is fennmaradt egy-egy történet, és néhány visszaemlékezés révén Eötvös élete néhány irodalmi részlete, irodalmi munkamódja is ismert. Emlékszünk, hogy Ráth Mór korai, Eötvös halálakor publikált két visszaemlékezése *Eötvös és Goethe* cím alatt jelent meg, így pedig Eötvös irodalmi életébe, gondolatvilágába nyújtottak bepillantást. Eötvös számára Goethe igen fontos szerző volt, talán ezért is járhatott éveken át idős korában a karlsbadi fürdőbe, ahol Goethe is sokat időzött. Ráth Mór cikke ezekkel igazolja ezt: „Az »Alte Wiese« egy szerény házában, a »fekete elefánt«-hoz szokott Eötvös évek óta szállást venni, és a „fekete elefánt” elől indulva ki, mutatta meg nekem azon házat, melyben a »nagy Góthe« lakott; azon emléktáblát, melyet Karlsbad polgármestere az ő korhólásaira tétetett a Góthe-házra; azon sziklákat, melyeken Góthe kövületeket kopogtatott Karlsbad egy öreg gyógyszerészével; azon réteket, melyeken az univerzális tudós botanizált; azon hegylejtőt, melyen a híres karlsbaldi postillon kétszeres virtuozitással harsogtatta postásípját, midőn a weimári »demigod«-ot (félistent) hozta Karlsbadba.

A »fekete elefánt« egy emeletes szobájába vitt föl Eötvös egy derült reggelen, azon hirrel, hogy nagy és örvendetes esemény érte. Kíváncsian kísértem föl a sötét lépcsőn, kíváncsian a terembe, hol ragyogó arcczal mutatta első unokájának arczképét, mondván, hogy unokájának születése volt tán életében az egyetlen öröm, melyet nem szenvedések árán vásárolt meg; mert csak a babának szerencsés születése után tudta meg, mi történik széchenyi-hegyi villájának egyik mellékszobájában. »Vöm, folytatta, már megvette a mezőhegyesi kanczát, melynek csikáján fog a kis Návay egyszer lovagolni. Talán jobb ajándék is, végezte mosolyogva, mint, — melyet én szántam neki egykori ajándéku, — Góthe összes munkáinak diszkiadása.«

Más alkalommal az „»Alte Wiese« platánjai alatt szokott asztala mellett ülve tünt föl nekem aggodalmas arcza, melylyel egy levél olvasásába volt merülve. Kérdésemre elpanaszolta, hogy Lóránt fia, életének büszkesége, a napokban

⁴² *Anonim*: Apró vonások b. Eötvös életéből. i. m. 77.

⁴³ *Berecz Károly*: A „Magyarország és a Nagyvilág”. i. m. 61.

hagyta el a német bölcsek rideg városát: Königsberget, és Karinthia és Tirol óriási határkövének, a Gross-Glocknernek 15,000 láb magas, jéggel takart csu-csait készül megmászni. »Képzelve csak, mondá, midőn ezen fiut korholtam, hogy miért veszélyezteteti életét egy ily élvezetes, de nyaktörő vállalatban, a gyerekek saját fegyvereimet forgatta ellenem, mert rám olvasta Góthe azon versét:

'Wenn sich der Most noch so absurd geberdet

Es wird ein guter Wein daraus.'«⁴⁴

A Molnár Aladár által publikált, az 1836–37 -es nagy utazásnál már említett, Eötvöst állítólag a Grande-Chartreuse meglátogatásakor *A karthauzi* témájához juttató történet így szól: „Huzamosabb párisi tartózkodása után a vidéken, s különösen déli Francziországon akart nagyobb körutat tenni. Azon időben vasutak még nem lévén, a legbiztosabban az ugynevezett »királyi kocsikon« lehetett utazni. Azonban a személyforgalom már annyira növekedett, hogy e királyi kocsik nem birták az utazókat azonnal felvenni, s azok kénytelenek voltak magukat néha hetekkel előre beiratni. Eötvös e körülményekről elfelejtkezvén, csak indulása előtt való nap jelentkezett, s már nem kapott helyet. Nem akarván még vagy 14 napig várakozni, egy magán-vállalkozó kocsijára váltott jegyet. A királyi kocsi vezetője figyelmeztette, hogy meg fogják csalni; de ő nem hitt, látván, hogy e magánkocsi ép oly jó és kényelmes, mint a királyi szekér. Azonban alig haladtak néhány állomást, midőn az utasoknak jelentették, hogy ezt a kocsit vissza kell Párisba küldeni, s egy másik járművet adtak rendelkezésükre, a mely pedig oly rozzantnak s kényelmetlennek látszott, s melybe oly rosz két gebét fogtak, hogy csak a végső kényszerüségéből lehetett volna rajta az utat nagy fáradsággal és lassan folytatni. Ekkép rászedetve, Eötvös ott hagyta a sokat ígért vállalkozót, és az e közben megérkezett kir. kocsi vezetőjének tanácsára a postán két, állomásonkint változtatandó – nyerges lovat bérelt, s egyiken a postaszolga vitte a legszükségesebb podgyászt, másikon ő maga lovagolt. Előbbi uti tervét a részletekben megváltoztatva, Francziaország nagy részét lóháton utazta be, s a hosszas lovaglás fáradalmait gazdagon kárpótolta az az előny, hogy az országutakról s fővonalakról letérve, a legszebb és legerősebb vidékeken bolyonghatott.

Igy jutott el a félreeső kies Chartreux-höz is, hol a karthausiak zárdáját szintén meg akarta tekinteni. Azt hitte, az egész látogatást elvégzi fél óra alatt, s még az nap tovább folytathatja utját. Azonban a zárda külső kapujához érve, két hölgyet talált ott heves vitában a kapuőrrel. A nők hasonlóul lóháton érkeztek, két szolga kíséretében. Az egyik előkelő urhölgynek látszott; fiatal és szép volt. Olajszin arcán bizonyos szenvedélyesség tükröződött, s nagy fekete szemiből fájdalom és harag sugárzott. A másik valószínűleg társalgónője volt. A francia nyelvet mindkettő nehezen s csak törve beszélte, s mint később kiderült, a két nő spanyol volt. Az urhölgy erősen, s mindinkább kitörő indulattal követelte bebocsáttatását, mit a kapuőr állhatatosan megtagadott, nem lévén szabad a zárda küszöbét nőknek átlépni. Midőn már semminemű érveikkel, sem haragjukkal nem birták a kaput felnyitítani, a legerősebb női fegyverhez

⁴⁴ Ráth Mór: Eötvös és Góthe. Egy kis visszaemlékezés. Reform, 1871. február 5.

folyamodtak, s kétségbe esésében mindkét nő hangos zokogásban tört ki. De a csuklyás kapuórt a könyvek sem bírták részvétre indítani.

Eötvös nem nézhette tovább tétlenül e jelenetet, melynél már a nők kitörő fájdalma is meghatotta, de meg az egésznek mythicus színezete is felizgatta költői képzeletét. Odalépett tehát az urnóhoz, kérdezte a zárdába igyekezetének célja iránt s közbenjárását ajánlotta fel. A nő csak annyit mondott, hogy a zárdában egy fiatal rokona van benn, kivel minden áron és sürgősen beszélnie kell. A közelebbi körülményekről csak egyes vonatkozásokat szalasztott ki töredékesen.

Heves érzelem-kitörések közt mondá, hogy azon fiatal embert elcsábították a zárdába, most karthausivá akarják tenni, de még nem késő, neki meg kell őt szabadítani; az egész egy nagy tévedés, egy gyalázatos intrigua következése, de már minden kiderült, minden rendbe hozható; semmi sincs úgy, mint azon fiatal ember gondolja, ő fel fogja őt világosítani, hogy boldogságához semmi sem hiányzik s most ezért nem akarják őt beereszteni.

Eötvös érdekltségét ez előadás még inkább felkelté s megígérte, hogy a kérdéses fiatal embert értesíteni fogja rokona ittlétéről s a zárdafőnöktől, ha lehet, kieszközli találkozásunkat. Ezzel bement a zárdába.

A főnöknél tett látogatás után annak engedélyével felkereste az illető fiatal embert. Egy alig 23 éves, nyulánk termetű, meglepően szellemes arczkifejezésű férfiut talált homályos czellájában gondolkodva. Halvány arczán, fájdalmas kifejezésű szemein erős benső küzdelmek és nagy fájdalmak nyomai látszottak. Mind vonásain, mint hangján s beszédén teljes nyugalom uralkodott, de úgy látszott, hogy ez nem a szív elégteltsége, ez nem a benső megnyugvás, hanem a viharban elfáradt léleknek resignatioja.

Eötvös előadta küldetése célját s a tudott körülményeket. Azonban minden törekvése daczára is kénytelen volt a kapun kívül várakozó nőhöz azon válaszzal térni vissza, hogy állítólagos rokona felavatása előtt már nem akar kijönni a zárda kapuján, be pedig nőknek nem szabad lépni; a mi közlendője tehát van, azt írja meg levélben, melyet ő — t. i. Eötvös — kézbesítend.

A nő kezeit tördelve mondá, az most lehetetlen. Neki egy bonyodalmas hosszú történetet s gonosz cselszövevényeket kellene kifejteni. Ez egy hosszú irat lesz s ma nem készülhet el.

»Tehát szálljon meg itt egy közelebb levő házban vagy faluban s én megvárom és holnap kijövök a válaszáért« – szólt Eötvös.

A nő nagy hálával köszönte meg e lovagiasságot s egy alig negyed órányira levő házban megszállt.

Eötvös visszatért a zárdába, melyben így véletlenül félóra helyett mintegy hat napot töltött. Engedélyt nyert a könyvtár használatára, s egészen elmerült szent Bruno, a karthausi rend alapítója műveinek olvasásába, s e mellett szorgalmasan látogatta a karthausiak sajátos isteni tiszteletét, s elmélázva szemlélte, hogy naponkint a kertben miként ássák, majd betemetik, s újra ássák saját sirjaikat.

Mondá, hogy néki sok szenvedést okozott egész életére a chartreuxi zárdában töltött ezen idő, s később a Karthausi írása, mert az ott látottak s a nyert

benyomások, s különösen később a regény írása közben mindezeknek átélése nagyon segítette benne kifejtetni azon melancholikus érzületet, melyre ugyis volt hajlama, de melyet mindig igyekezett eltakartni, s melynek nyomait char-treuxi látogatása és a Karthausi írása előtt senki sem vette észre a rendkívül életvidor ifjun.

Itt a zárdában ismerkedett meg azon ügyvéddel, ki egyik legkitünőbb fiatal jogásza volt Francziországnak; ügyességével s nagy tehetségével egy több millió frank érték felett folyt pert megnyert; de ő ugy látta, hogy nem volt igazsága, s később felébredt lelkiismeretének mardosásait mint karthausi akarta szigoru vezeklésével megszüntetni.

A párisi nagy világ mulatságaiból jött vidor Eötvösre mindez sajátságos hatást tett. Látni az örökös sirásást, az előbb mélabus, s a későbbi években egész tompa kifejezésü halvány arcokat némán élni s járnai egymás mellett; a chorból nézni, s hallani a templomban esthomályban a zuhogást, melyet előidéznek a vezeklők, a mint homlokukat az oltárkövön véresre verik, vagy magukat korbácsolják; s ezekhez olvasni sz. Brunonak szigoru munkáit, melyek minden sora lemondásról, a vezeklés legválogatottabb nemeiről és a halállal való foglalkozásról szól. És ezen hatások között mint lovagias közbenjáró szerepelt egy nem ismert rejtelmes történetben.

Erkezése utáni nap kiment a levélért. »Még lehetetlen volt befejezni, monda a nő, az nagyon szövevényes történet, nehéz írásban előadni.«

Harmadik nap sem volt készen.

Negyedik napon végre kézbesithette az egész iratcsomagot képezett levelet az illető fiatal embernek.

Az nem fogadta el. »Vigye ön előbb a zárdafőnökhöz, nyissa az föl.« – Eötvös a főnökhöz vitte a levelet, az pedig a fiatal embert rögtön hivatta a felbontatlanul adta oda neki azon utasítással, hogy gondolja meg jól, és ugy határozzon.

A fiatal ember távozott, de alig egy óra mulva visszatért, kijelenté, hogy elolvasta a levelet s *határozott, ő marad a zárdában, és leteszi a fogadalmat.*

A főnök komolyan meginté hirtelenkedéseért, s utasítá, hogy még legalább 24 óráig gondolkodjék a dolog felett, s ne határozzon ily gyorsan.

Két nap mulva Eötvös távozni akarván, kérte a választ.

»Mondja meg ön — felelé az ifju nyugodt határozottsággal — azon nőnek, hogy ismételve elolvastam iratát, de általa nincsenek megingatva azon okaim, melyek a zárdába hoztak. Én itt maradok, s karthausi leszek.«

Midőn Eötvös e választ a nővel tudatta, leirhatlan fájdalom vett azon erőt. Annyira megrendült, hogy Eötvös lovagias feladatának tekinté el nem hagyni, hanem elkísérte az első nagyobb állomásig, hova még egy egész napi ut vezetett. Utközben a fájdalom kifejezéseit a harag és indulat rendkívül erős kitéréssei váltották fel; és hol franczia, hol spanyol nyelven a legszenvedélyesebben szidalmazta a cselszövőket, az árulókat s a papokat, kik csakhogy a közjük lépők után gazdag örökséghez jussanak, minden gonoszságot elkövetnek. Eötvös hasztalan mondta el a zárdafőnök loyalis eljárását. – Mi volt ama rejtelmes történet, azt Eötvös sohasem tudta meg. Hogy azon nő, kivel ekként találkozott, a spanyol előkelő aristocratia tagja volt (nevét sem tudhatta meg), azt onnét gon-

dolta, mert mire Párisba visszatért, arról értesült, hogy az azon idő alatt Párisban tartózkodott, majd minden előkelő spanyol elment gr. Apponyi osztrák következő tudakozódni b. Eötvösről, »a leglovagiasabb nemesről, ki egy spanyol hölgy iránt oly nemesen viselte magát, hogy az által minden spanyol nemesst lekötelezett« és köszönő kártyákat hagytak ott számára. – E történetke kétségkívül nem deríti fel a Karthausi regény sem meséjének, sem az eszméknek történeti keletkezését. Azokban az anyagot inkább Eötvös összes életviszonyai, élményei, tapasztalásai, szenvedései, érzelmei és eszméi szolgáltatják. De a mű alakja és hangja, (sőt jó részben még eszméi is) az elbeszélő chartreuxi látogatásnak köszönhetőek. Eötvös maga határozottan mondá akkor nekünk, hogy a Chartreux-ből eljövete perczétől mindig gondolkodott azon rejtelmes eseményeknek és a zárdában nyert benyomásoknak valamely költői műben való feldolgozásán, s hogy így jött létre lassanként a Karthaus regény, »*melyet vajha soha ne irtam volna* — mondá elbeszélése végén — mert az kedélyemben nekem igen sok szenvedést okozott.«⁴⁵

Berecz Károly, Eötvös egykori titkára így emlékezett vissza utóbb *A falu jegyzője* keletkezésére: „Sokoldalú irodalmi munkásságát naponként, fölváltva, gyorsan s csaknem pihenés nélkül folytatta. Midőn Szalay László s később Csengery Antal szerkesztette a »Pesti Hírlap«-ot, a politikai zszurnalisztikában is tevékeny részt vett. Írt akadémiái emlékbeszédeket, s nevezetesebb alkalmakkor otthon készült országgyűlési beszédeire. Ugyan ekkor írta a »Falu jegyzőjét« is s néha néha apróbb szépirodalmi dolgokat. Ha rövid napi sétájából visszatért, mintha pótolni akarná az elvesztett időt, a lépcsőkön csaknem rohanna jött fel, hogy félbehagyott munkáját mielőbb folytathassa. A munka nála nemcsak kötelesség, de élvezet s valódi életszükség volt. Reggeli hat órakor már dolgozott, gyakran esténként is lámpafénynél s mindamellet többször sajnálkozva említette: hogy az idő mily gyorsan elrepül, s az ember élete mily rövid, egész életen át alig végezhet valamit!

A »Falu jegyzője« írását pihenésül vette s minthogy ezt többnyire tollamba mondva dolgozta, öltözése s mosdása közben rendszeren ezt vettük elő, s míg öltözött, haját rendezte s. a. t. folyvást diktált s a lapok szépen teltek; és így az öltözéssel más emberfiánál elvesztett időt is meggazdálkodta. Vagy ha valamely nehezebb, fejtörő munkában kifáradt, szivarra gyújtott, felült az ablak párkányára s míg szórakozva az utcára ki-kitekingetett, a »Falu jegyzője« kedvelt alakjairól, Peti cigányról, Violáról s. a. t. a legérdekesebb dolgokat diktálta tollamba. És ha egy-egy mély reflexio, vagy megragadóbb költői hasonlat — melyekkel művei elvannak halmozva — merült föl lelke mélyéből, meggyőződéstől s lelkesedéstől áthatott hangja egészen ünnepiessé vált s míg szép fejét büszkén fölemelé, szeme a lelkesedés tüzetől ragyogott.«⁴⁶

A varázsinga című Eötvös Loránd életrajz révén megmaradt anekdotikus visszaemlékezés a *Magyarország 1514-ben* keletkezésével kapcsolatban ezt a momentumot őrizte meg: „Otthon a lakásban édesapja íróasztala fölött egy ré-

⁴⁵ Molnár Aladár: Eötvös „Karthausi”-jának eredete. i. m. MAK 6:146 – 148. A *karthausi eredete*. Molnár Aladárnak a Pesti Napló 1870. karácsonyi számában megjelent közlése szerint.

⁴⁶ Berecz Károly: A „Magyarország és a Nagyvilág” szerkesztőjéhez. i. m. 61–63.

gi-régi kard függött a falon. Egyszerű, minden dísz nélküli, durván kikovácsolt penge, kezdetleges famarkolattal. Egyszerűsége mellett is súlyos, veszedelmes szerszám hozzávaló kézben. Az Eötvös-lakás sok drága dísztárgya között szinte kirívóan hatott ez a durva fegyver. Loránd egyszer megkérdezte, miért tartja oly nagy becsben az édesapja?

– Parasztkard – válaszolta Eötvös József és levette a kardot a falról. Elgondolkozva forgatta. – Látod, fiam, ez a fegyver a híres Dózsa-féle parasztforradalom emléke. Ha sikerül az a régi forradalom, ma máshol vagyunk. Talán 1848 forradalma is hamarabb jött volna el. Persze, a falusi kovács, aki az üllőn kikovácsolta ezt a kardot, nem erre gondolt, hanem arra, hogy hány nemesúrnak az életét ontják ki vele. Mikor a »Magyarország 1514-ben« című regényemet írtam, előttem feküdt az asztalon. Gyakran ránéztem írás közben, meg is suhogtattam néha. Népünk történelmének legnehezebb idejét látta ez az egyszerű fegyver. Nézd, még a kalapácsütések nyoma is megvan rajta.⁴⁷

A visszaemlékezések egy részében Eötvös miniszterként is emberséges, egyszerű, igénytelen emberként kerül bemutatásra, aki mint Falk Miksa írja, „a fényes külsőségeknek soha sem volt barátja”.⁴⁸ Falk Eötvös utolsó éveiről szólva így festi Eötvös hivatali szobáját: „Sohasem felejttem a budai országház ama barátságos szobáját, melyben ő, mint miniszter dolgozott. A csöndes uri utcára nézett, három bemélyedő ablakkal. Butorzata lehetőleg egyszerű: állóíró-asztal, néhány támlány, a középlablaknál szerény íróasztal s a kandalló párkányán József nádor mellszobra. Az egész inkább a tudósra, mint a miniszterre mutatott. Ajánlottak neki többször új bútorozást, de nem kellett. „»Atyám — szólt egy ily alkalommal, — azt monda egyszer a helytartósági épületben házfelügyelőjének, ki új íróasztalt akart neki behelyezni: – Édes öregem!, ha az ember dolgozni akar, irhat egy gyuródeszkán is! – s az én nézetem is ez!«⁴⁹

Falk Miksa mellett Győry Vilmos 1871. március 19-én, József napon publikált visszaemlékezésében olvashatunk hasonló egyszerűségről a miniszter Békés-megyei szentetornyai élethelyszíne leírásában: „Maga a tisztalak csinos, kényelmes, de épenséggel nem kastélyszerű épület, szobái elég tágasak, de kissé alacsonyok. E szobák közül a báró kettőt tartott fen csupán saját használatra.

Egyik hálósobája volt, mindjárt tisztjének lakosztálya mellett, egyenesen ebből nyíló, a másik dolgozó szobája, a hálósoba szomszédságában, kettős ablakával a kert rózsafáira tekintő. Egyszerűbb butorzatot képzelni sem lehet, mint a minő Magyarország kultuszminiszterének s egyik legnagyobb fiának e szobáiban található. E butorzat, egyszerű fenyőfából, barnára festve, csakis a legszükségesebbeket, mondhatnám nélkülözhetlenebbeket foglalja magában, s áll a hálósobában egy ágyból, egy nagyobb és kisebb szekrényből, néhány székből és egy asztalkából; a dolgozószobában egy balkaz-ból s két karos-támlányszékből, a lehető legegyszerűbb szövettel bevonva, – egy széles állóíróasztalból, s egy nagobbacska könyvtári szekrényből.”⁵⁰

⁴⁷ Horváth Árpád: A varázsinga. Eötvös Loránd élete. Ifjúsági, Budapest, 1954. 9–10.

⁴⁸ Falk Miksa: Báró Eötvös József életéből. i. m. 236.

⁴⁹ Falk Miksa: Eötvös utolsó éveiből. Fővárosi Lapok, 1872. március 31. Melléklet. MAK 5:144–145. *Báró Eötvös Józsefről*. Falk Miksa (1872). [1. apróság]

⁵⁰ Győry Vilmos: B. Eötvös József egyik alföldi magánya. i. m.

Falk Miksa az egyszerűség kedvelése, és a pompa elutasítása mellett a miniszterként is költői lélekkel bíró, gondolkodó vagy ábrándozó Eötvösről emlékezik szeretettel. Három apróságot is elmesél ennek alátámasztására, egy Svábhegyi lírai közös sétájukat, és két különös minisztériumi esetet:

„Mikor egyszer gyalog sétáltunk a Svábhegyen, váratlanul egy hatalmas zivatar lepett meg bennünket, mely azonban rövid záporosó után ismét elmúlt. Az eső ellen egy fabódéban találtunk menedéket; azután nem sokára a nap ismét kijött, a felhők szétfolytak, a zöld leveleken csillogva és reszketve függtek az esőcseppek és balsamos illat tölté be a léget. Midőn a fakunyhóból kiléptünk, Eötvös megállott, arcát, melyet mintegy dicsfény folyt körül, az ég felé emelé és az elragadtatás hangján kezdé szavalni Hölderlin gyönyörű szavait: »A mi történik, gyönyörből történik és békével végződik. A világ disszonáncziái olyanok, mint a szerelmesek czivódásai. A vizály közepette ott van a kibékülés és a mi szét volt választva, újra találkozik. A szívnek hulláma nem tudna oly szépen föltajtéckzani, ha a sors, ez a néma régi szikla, néha-néha utját nem állaná.« Azután elnémult s úgy látszott s úgy látszott, hogy magában szövi a gondolatok fonalát. Csak lassanként tért vissza a valóságba; azután pedig mosolyogva fordult hozzám e szavakkal: »Látja, még nem felejtettem el régi kedvenc klasszikusaimat.« Élénk szelleme folyvást dolgozott s gondolatainak árja kimerithetetlen volt: azoknak röptét a bürokráciai munka egyhangúsága legkevésbé sem akadályozta. Miniszteriumában egyszer ülést tartottak az ő elnöklete alatt. Joanovics György, akkori államtitkár, épen a görög egyház valamely unalmas ügyét referálta; ezalatt Eötvös folyvást irkált és tanácsosai nem tudták maguknak megmagyarázni, hogy mi érdekelheti őt annyira ebben a görög egyházi ügyben. Hanem néhány perc múlva odanyújtotta a teleirt papírt Kárffy tanácsosnak, a ki különös kedvence volt és ez csodálkozva olvasta a következő sorokat: »A világon két hatalom van, mely még a hegyeket is helyökről továbbmozdítani képes: a hit és a hitel. A mi napjainkban sokan vélekednek, hogy a hit már elvesztette hatalmát és egyedül csak a hitel uralkodik. De nem sokára eljő megint az az idő, a midőn az emberek csalódásukat fel fogják ismerni, mert akkor igen sok ember lesz a világon, a kinek többé nincs hitele, de a hit meg fog nekik maradni és ebben fogják vigaszukat találni.«⁵¹ Más alkalommal egy hivatalos iratcsomót küldött át Kárffynak és az azt összekötő madzag alá egy kis czédulát dugott, melyen a következő szavak voltak olvashatók: »Valamint a fa minél mélyebbre ereszti gyökereit a földbe, annál magasabbra emeli egyszerűsmind ágait az ég felé, olyannak kell lenni a mi tudományunknak is. Minél tovább behatolunk annak mélységeibe, annál inkább kell gondolatainkat az ég felé emelni.«⁵² – Számtalanszor közölte velem a leggyönyörűbb gondolatokat, melyek az általános audiencia alatt eszébe jutottak.”⁵³

⁵¹ Variánsaként vö. az 1993. sz. gondolatot 1868–1869-ből: *Eötvös József: Vallomások és gondolatok*. i. m. 752.

⁵² Variánsaként vö. az 1985. sz. gondolatot 1868-ból: *Eötvös József: Vallomások és gondolatok*. i. m. 749.

⁵³ *Falk Miksa: Bárány Eötvös József életéből*. i. m. 236–238.

További három történetet mesél Falk Miksa Eötvös mindig segítő, támogató készségéről, szívóságáról, mivel meggyőződése szerint ezekről a történetkékről „még a kortársaknak sem volt tudomásuk, az utókor pedig még kevesebbet fog azokról tudni, ámbár az ilyen dolgok talán jobban megérdemelnék, hogy megőriztessenek, mint valamely hódítónak véres tettei, a ki holt testeken és füstölgő romokon építi fel hatalmát”: „Volt egy árva fiu, a ki ritka szellemi tehetség mellett nagyon könnyelmű fráter volt és végre mindenféle apróbb korhelységek miatt oda jutott, hogy a tanári kar azt indítványozta, miszerint az illető Magyarország valamennyi gymnáziumából kizárassék. Midőn az erre vonatkozó előterjesztés Eötvös elé került, ő magához idézte a fiut és egy órán át tartotta magánál. Ez óra multával a fiatal ember megtörve, könybe lábadt szemmel hagyta el a miniszter szobáját, a ki igenis elrendelte, hogy a fiu büntetését kivegye, de a gymnáziumokból kizáratni nem engedi. Ez az akkor fiatal ember ma a fővárosnak legügyesebb és legtiszteltebb ügyvédei közé tartozik. Ha néptanítók jöttek hozzá audienciáira, sokszor félórát tartotta őket magánál, legelőkeltebb részvétellel hallgatta meg életük regényét és a hol csak lehetett, tanácssal és tettel segítette őket. Egyszer egy alapítványi jószágbeli irnok meghalálozván, az illető referens előterjesztette ama rendelet tervezetét, mely szerint az illető özvegynek a szabályzat értelmében 18, mondd tizenhatsz forint évi nyugdíj volt engedélyezendő. Eötvös egy ideig némán bámult a papírra. Egyszer, kétszer, háromszor elolvasta az előterjesztést. A titkár, ki még most is él és a ki maga mondta el nekem ezt a történetet, csodálkozással látta, hogy a miniszter szemében köny ragyog.

Végre Eötvös megragadta a tollat és a 18 mellé még egy nullát irt. »Lássá, — mondá a felindulástól reszkető hangon — e szabályzat csak 18 forintot engedne meg, de az Uristen ez esetben tul fogja magát tenni a szabályzaton. Ilyen nyomor esetére én az égben egy szeparát kontót nyitottam magamnak és ugy remélem, annak hováfordítását valamikor a Mindenható előtt igazolni képes leszek.«⁵⁴

Eötvös egy másik soron kívüli adományozásos története a fiatal Munkácsy Mihállyal kapcsolatban ismert, ez a Zolnay Vilmos által összegyűjtött *Magyar történelmi anekdoták* című, 1927-ben kiadott kötetben jelent meg *Munkácsy ösztöndíja* címmel: „A kezdő Munkácsi Mihály ösztöndíjért pályázott egyizben, de már lekéssett vele.

Ligeti Antal, aki talán leghamarabb ismerte föl a később világhírű művész zsenijét, azonnal Eötvös József báró kultuszminiszterhez sietett föl s előadta neki, hogy Munkácsynál egy év elvesztése is milyen kár. Eötvös habozás nélkül a következő év terhére adott ösztöndíjat, miközben így szól: – Ha be nem váltá-

⁵⁴ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 238–239. Érdekes, de ezt a történetet Falk 1872-ben máshogy írta le: „Egy nap nyugdíj-engedélyt terjesztettek eléje. Egy alapítványi hivatalnok vigasztalan özvegyenyek ügye forgott fenn, kinek a fenálló szabványok szerint csak 18 frt évpenzt lehetett engedélyezni. Némán olvasta át ez ügyiratot. Elolvasta kétszer, háromszor, s a titkár látta, hogy szemébe köny gyűlt. Végre tollat vett föl, kitörülte a 18 frtot, nagyobb összeget irt be, s a titkárhoz könyes szemmel, de mosolygó arccal fordúlt, mondván: »Igaz, hogy a dijsabvány csak 18 frtot enged, de a jó isten ez esetben túl fog tekinteni a szabványokon. Az ily nyomorra nézve én magamnak az égben külön-számlát nyiték, s azt hiszem, egykor megfelelheték érte a mindenható előtt.«” *Falk Miksa*: Báró Eötvös József utolsó évei. i. m. MAK 5:144–145. *Báró Eötvös Józsefről*. Falk Miksa (1872). [2–4. apróság]

ná a tehetséghez fűzött reményeket, az összeget sajátomból fizetem vissza az államnak.

Nemcsak nemes szív, hanem igazi mester is volt a zsenik felismerésében.”⁵⁵

Győry Vilmos révén ismert egy pusztán szavakból álló, de mégis igen nagy hatású adományozási története Eötvösnek, ami Szentetornyán esett meg Sebestyén Ferencsel: „Báró Eötvös József, czimet és rangot egy izben saját szabadjából is adományozott e helyen. Egy régi, hü cseléd volt szolgálatában, s él még ma is a szenttornyai birtokon, az öreg Sebestyén Ferencz. Izmos, vállas, erőteljes férfit, s urának hü szolgája. Egykor, a báró itt időzése alkalmával, benyit az öreg a felügyelő gazdatiszthez, s jelenti, hogy ő a báró ő méltóságával akarna szólni. »Miért?« — kérdi a tiszt. »Azt csak a báró urnak mondhatom meg« — hangzik az öreg válasza. Ez fontos ügy lehet, ki tudja miről akar szólni, — be kell a báró elé bocsátani. A báró kész volt rögtön elfogadni. Sejtette, hogy valami fizetésjavítást akar az öreg kieszközölni. »Hát mi a baj, öreg? — kérdé a báró szívélyesen — talán a bére ellen van valami kifogása?« »Nincsen, méltóságos uram — viszonz a kérdezett — mindenem kijár a mi csak kell, — más a kérésem.« »És mi az?« »Régen szolgálom már, méltóságát, akarom szolgálni még tovább is; hanem, hogy a becsület is meglegyen, kérném, méltóságos báró ur, talán megérdemelném már az 'öreg béres' tituláját.« A báró a legjobb kedvűn mosolygott. A czimvágy még itt is! »Szívesen megteszem — mondá azután komolyan — mától fogva tehát, az egész pusztán, mindenki öreg-béresnek nevezze.« S hogy a titulushoz vitulus is járuljon, az eredeti folyamodót tiz forinttal is megajándékozta. A nemes báró sok embert juttathatott hivatalhoz, de kegyessége büszkébbé senkit sem tett, mint az öreg Sebestyén Ferenczet.”⁵⁶

Három anekdotában ugyanakkor Eötvös mint eleven, sőt ifjúként kifejezetten csintalan, tehát ilyen módon emberi alakként jelenik meg. A *Fővárosi Lapok* 1871. április 12-i tárcája egyik felvezetésében T. K. monogram alatt Tóth Kálmán éppen ezt az oldalát domborítja ki fiatal Eötvösnek: „A harmincas évek közepe felé b. Eötvös József Magyarország egyik legszerencsésebb ifja volt. Születésénél fogva dúsgazdag és előkelő ifjúságánál fogva vídám, dévaj, sőt talán kissé könnyelmű.

Én, ki benne már a mély költőt, s a nagy gondolkozót ismertem, alig tudnám ezt elhinni, ha nem emlékezném, hogy néhány év előtt egy akadémiai ülésen mellettem állva, mosolyogva így szólt hozzám: — No nézze csak, mennyi fiatal vendégünk van! Itt hallgatóznak már két óra óta a nagy melegben... Istenem! engemet ebben a korban sem lett volna képes ilyen helyen tartani.”⁵⁷

A *Magyar Anekdotalincsk A miniszter vallomása* című szövege ehhez a történethez hasonlóan szintén az idős Eötvös egykori csintalan önmagára való visszaemlékezését meséli el: „Báró Eötvös József közoktatásügyi miniszter ko-

⁵⁵ Magyar történelmi anekdoták. Összegejtötte: Zolnay Vilmos. Sajtó alá rendezte Komáromi János. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1927. 107.

⁵⁶ Győry Vilmos: B. Eötvös József egyik magánya. i. m. MAK 4:141–142. A *kitüntetés*. Győry Vilmos.

⁵⁷ T. K.: Egy jóslat b. Eötvösről. i. m.

rában, 1869-ben, Kolozsvárt járván, megszemlélte az iskolákat, köztük a református főgymnasiumot is. Feltűnt előtte a termék csinos berendezése; különösen a szemébe ötlöttek a barnára festett padok.

– Én bizony még csak fehér gyalult padban ültem deákkoromban, mondta kísérőinek. Vajon nem fölösleges fényűzés ez?

– Aligha, kegyelmes uram, válaszolta Sámi László tanár. Mert a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az ilyen csinos, barnára festett padokat a tanulók jobban megkímélik, mint az egyszerű gyalult deszkából valókat. Nem firkálják úgy össze.

Eötvös elgondolkodott.

– Deákkori emlékeim között keresgéltem, mondta aztán az uraknak. S azt a kérdést intéztem magamhoz: vajon tanulókoromban nekem is szokásom volt-e a padot összefirkálni? Hát jól emlékszem, hogy alig volt nálam megátalkodottabb firkáló.

A kiséret elképedt e vallomás hallatára; és Sámi László halkán megkérte Eötvöst, hogy valahogy hangosan ne ismétlje e visszaemlékezését, mert ha a tanítványok meghallják, holnap már nem lesz a padokon egy tenyérszerű hely sem, amelyet nem firkáltak be a fiúk!”⁵⁸

Kapcsolódván némiként az iménti tematikához, és egyben felvezetőként az Eötvös fényes eszét és humorát mutató anekdotákhoz mesélhető el az egyetlen Eötvös szóközi képességeit igazoló anekdota, hiszen valahol ez is okosságát hirdeti. Csengery Antal, Eötvös centralista társa, a *Pesti Hírlap* szerkesztője korai, 1851-es életrajzában a politikai pályáról szólván beszél Eötvös kitűnő szóközi tehetségéről, és azt állítja, beszédeit csupán „rövid emlékeztető szavakban jegyzé föl, s a részletek kivételét a pillanat lelkesedésére bizta. Gyakran egészen rögtönzött is.” Majd erre meséli el példaként az 1843-as országgyűlés egy anekdotikus Eötvös szónoklatát: „Főrendi ülés volt. A terem korán megtelve hallgatókkal. Eötvös már beszélt, midőn zaj hallatszik kívülről a terembe. Az alsóházi hallgatóság csinált demonstrációt egyik szatmási követ ellen, ki éppen ekkor érkezett Pozsonyba. A felsőházi hallgatóságnak ez értésére esvén, kezdett kifelé tolongani. A nádor észreveszi; s midőn ismét beszédét végzé egyik szónok, oda izent Eötvöshez, hogy szóljon ismét. A csel sikerült. Eötvös felszólalása háttérbe szorítá a botrány érdekét. A tolongás megszűnt. Mindenki inkább őt akará hallani, mint tanuja lenni a demonstrációnak, mellynek zaja át-hangzott a szomszéd terem ajtajából.”⁵⁹

A Jókai Mór szerint legjobb francia bonmot-k egyike ékes példáját adta Eötvös csillogó gondolkodásmódjának, nem meglepő hát, hogy Eötvös humora számos anekdotának tárgya. Eötvös e történetek alapján barátságos, kedves lehetett, szívesen viccelődött egyszerű emberekkel, jó pár anekdota mutatja be ily módon emberségét, miniszterként is megőrzött természetességét. Tóth Béla *Magyar Anekdota* című gyűjteményében ilyen történetként szerepel a *Hogy hívják az én komámat Ercsiben?*, a *Deák Ferenc és b. Eötvös József tréfája*,

⁵⁸ Tóth Béla: *Magyar Anekdota* i. m. 6:135–136.

⁵⁹ Csengery Antal: Eötvös József. In *Uő: Magyar szónokok és statusférjak*. (Politikai jellemrajzok.) Kiadja Csengery Antal, Pesten, 1851. 217–218.

illetve *A számár* című anekdota, ugyanilyen a *Szabad Egyház* 1870. április 7-i számában megjelent anekdota, illetve Falk Miksa egyik anekdotája a még korosabb emberként, miniszterként is tréfálni képes Eötvösről. Ezek a történetek így szólnak:

„Hogy hívják az én komámat Ercsiben?

Báró Eötvös József egyszer észrevett a Nemzeti Kaszinó előtt egy Ercsibe való embert, a ki nagy báméskodva nézett szét. Meg is szólította, kikérdeztén, hogy mi járatban van.

– Gazdagodni jöttem Pestre, felelte a paraszt.

– No annak könnyű a módja, mondta rá Eötvös nevetve, akár meg is tanítom rá. Leteszek tíz engőt, maga is tegyen le annyit. A husz pengő aztán a magáé lesz, ha felelni tud a kérdésemre. Ha nem tud, akkor meg az enyém lesz a pénz.

– Állok elébe! mondta a paraszt.

– No jó! Hát mondja meg nekem, hogy hány stáció ide a másvilág?

Gondolkozik a paraszt, végül rámondja:

– Hát egy! ... Mivelhogy meg vagyon írva, hogy ha az ember meghal, a lelke egyenest a másvilágra megy.

– No ezt eltalálta! szólt Eötvös. Már most duplásszuk meg a tételt. Aztán arra feleljen kigyelmed, hogy milyen mély a tenger?

Egy kis gondolkodás után azt is kitalálta a paraszt.

– Ép egy kőhajításnyi mély! Mert ha követ hajít bele az ember, a kő meg sem áll a fenekéig.

Erre aztán a paraszt dupláztatta meg a tételt, és azt mondta:

– De már most én adok fel egy kérdést.

– Halljam!

– Azt mondja meg nekem az úr, hogy hívják az én komámat Ercsiben?

Azóta járja ez a mondás: »Hogy hívják az én komámat Ercsiben?«⁶⁰

„Deák Ferenc és b. Eötvös József tréfája

Egy délután látogatóban volt Deák Ferencnél az Angol királynő fogadóban Csengery Antal. Ott volt még a Szőnyi-intézet két serdülő növendéke, Szeniczey Ödön, Deák kedves unokaöccse, és Daróczy Tamás is. Az öreg úr ugyanis mindenkor szívesen látta rokonainak és jó ösmerőseinek fiait vendégül.

Deák és Csengery az ablakban kikönyökölve beszélgettek, a két fiú pedig a szoba asztalánál foglaltoskodott.

Egyszerre nyílik az ajtó, és halkán belép rajta báró Eötvös József. Csendet int a két fiúnak, és Deák mögé sompolyogva, jobb kezének kocogtatására hajlított mutató ujjával megkopogtatja az öreg úr testének a szoba felé fordított ama részét, melyet a hagyományos fekete kabát félrecsúsított szárnya nem fedezett.

Az öreg úr hátra sem fordulva, nyugodt hangon szólt:

– Herein!”⁶¹

⁶⁰ Tóth Béla: Magyar Anekdotalinc. i. m. 4:131–132.

⁶¹ Tóth Béla: Magyar Anekdotalinc. i. m. 5:58.

„A szamár”

A hetvenes évek elején egy durva élclap, a Ludas Matyi, lerajzoltatott egy szamarat s azt írta rá: Báró Eötvös József.

A nagy ember erre csak azt mondta:

– Az a szerkesztő elég udvarias volt, hogy a szamár oldalára reáírattna nevet; mert attól tartott, hogy különben nem ismernének rám még előfizetői sem.”⁶²

„Báró Eötvös József kultuszminiszter gőzhajón utazott Kalocsára. A tavaszi nap gyönyörűen ragyogott, s a költői lelkű kultuszminiszter, hogy magát ennek minél nagyobb élvezetére villanyozza, egy pár pohárka tokaji szőlőnedv üritésére gondolt. Meg is mondta a hajópinczérnek, hogy a fedélzeten az ő s több társai számára terítsen egy asztalt, mit a pinczér mihamarabb teljesített. De alig volt az asztal megterítve, jó egy sárga szakállu, fakó haju dandy, – neki fekszik az asztalnak (mely még akkor nem volt körülülve) és parancsol. A pinczér megrémül, himez-hámoz s kéri az ifjut, hogy üljön el ez asztaltól, mert már ez le van foglalva. De az ifju nem tágít. A hajón joga van mindenkinek oda ülni, a hol helyet kap! rivalja gorombán. A pinczér el nem lökheti, szép szó pedig nem használ, – mit tehetett mást, mint hogy az esetet elpanaszolja a kultuszminiszternek, s őt kéri fel az ügy elintézésre. A kultuszminiszter meg is jelenik a helyszínen, s azzal a finom udvariassággal, mely jellemvonása, felkéri távozásra az ifjut, s arról, hogy erre őt fölkérdni joga van, szellemdusan kapacitálni kezdi. A kapacitacio oly sikerrel haladt, hogy az ifju nem találva az érvek érvei ellen semmi kitérőt, abban kereste visszavonulásának elégtételét, hogy délczegen felállott s ünnepélyes hangon e szavakat mondta: »Különben én N. vagyok, jelenleg az h-i jogakademia hallgatója; – és ki tudja, hogy még mi lehetek.« – Mire a kultuszminiszter mosolyogva válaszolja: »Én Eötvös vagyok, — jelenleg kultuszminiszter, — és ki tudja, hogy még mi lehetek.«⁶³

„Egy alkalommal egy körülbelül 50 éves, ép, erős férfi jelent meg Eötvös-nél. Elmondta előtte saját életének végnélküli történetét, részletesen kimutatta, hogy ő tulajdonképen mindent tanult és mindent tud és végre arra kérte a minisztert, adjon neki tanácsot, hogy most mihez fogjon. Eötvös türelmesen végighallgatta s azután a legnyájasabb hangon mondott ezen szavakkal bocsátotta el: »Ha ön, ki az imént kimutatta nekem, hogy mindent tanult és mindent tud, 50 éves korában utóvégre mégis kijelenti, hogy nem tudja mihez fogjon, akkor talán nem fog csodálkozni, hogy én, ki csak keveset tanultam és nem sokat tudok, erre azt válaszolom önnek: hogy én még kevésbbé tudom.«⁶⁴

Pulszky és Falk Eötvös jó eszét bemutatandó két, Reviczky Ádámhoz kapcsolódó történetet mond el, igaz, Pulszky tévesen a nagy utazásról való visszatérés utánra datálja őket (noha nincs tudomásunk arról, az Eötvös-életrajzot is csupán emlékezetből diktálta volna), Falk Miksa továbbá elmesél egy időben későbbi, állítólag Schmerlinghez kapcsolódó esetet is. Falknál a tehát összesen három történet így olvasható: „Az akkori idő szokása szerint természetesen neki is az állam szol-

⁶² *Tóth Béla*: Magyar Anekdotakincs. i. m. 6:40.

⁶³ *Anonim*: Érdekes történet. Szabad Egyház, 1870. április 7.

⁶⁴ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 238. MAK 4:217–218. *Az életpálya*. Falk Miksa.

gálatába kellett lépnie, a mire egyébiránt semmi kedve nem volt. Nagyon is ágaszkodott ellene, de apja azt mondta neki: jó, nem fogsz hivatalnok maradni, de legalább a koncipistaságig vidd fel, azután ott hagyhatod az államszolgálatot. Erre a fiatal Eötvös apja, ki időközben alkancellárrá lett kinevezve, bemutatta őt gróf Reviczky Ádám akkori magyar kancellárnak. Ez utóbbi öcsémnek szólította a fiatal Eötvöst, és »per tu«, nagyon leereszkedő hangon beszélt vele. Erre a kis Eötvös válaszában a hatalmas kancellárt is bátyám uramnak szólította és szintén tegezte, a mire apja, valamint az exczellenciás ur is majdnem hanyatt vágta magát.

Ezen első találkozás után Eötvös természetesen nem igen nagy mértékben élvezte Reviczky kancellárnak a kegyét. De jött azután egy esemény, a mely Reviczkyt teljesen kibékítette. Az osztrák és magyar államférfiak közti surlódások már akkor is napirenden voltak, és főleg igen gyakran fordultak elő az akkori udvari kamarai elnök, Taaffe gróf, a volt osztrák miniszterelnök atyja és Reviczky magyar kancellár között. Taaffe nagyon döllyfős arisztokrata, Reviczky pedig ujdonsült gróf volt és így kettősen érzékenyen vette, ha Taaffe úgy »en bagatelle« bánt vele. Egyszer Taaffe egy igen impertinens hangon tartott jegyzéket küldött a magyar kancelláriához. Reviczky meghagyta az illető tanácsosnak, hogy lehetőleg goromba választ irjon. De hát a tanácsos ur félvén a hatalmas Taaffe haragjától, mézbe mártotta tollát és nagyon gyöngye feleletet irt, melyet Reviczky dühösen visszalökött. Fordult ő azután egy második és egy harmadik tanácsoshoz, de mindezekkel ugyanazon módon járt. Ekkor eszébe jutott a kis Eötvös. »küldjétek ide a viczekancellár fiát!« kiálta dühösen Reviczky. Eötvös megjelent. »Pepi akarsz-e koncipista lenni?« kérde Reviczky. »Hogyne akarnék, válaszolá Eötvös, midőn tudom, hogy akkor ott hagyhatom az államszolgálatot?« »No hát akkor irj erre a jegyzékre egy disznó-goromba feleletet és megteszlek koncipistának.« Eötvös megírta a feleletet, mely csakugyan a gorombaságnak netovábbját képezte. Taaffe dühös volt. Reviczky örömtől sugárzott és Eötvöst azonnal tiszteletbeli koncipistának nevezte ki, mire Pepi uram haladék nélkül összeszedte sátorfáját és örökre vett bucsut a kancelláriától. Ő általában kissé rátartós volt, főleg az osztrák urakkal szemben. Nagyon jellemző az ő első találkozása Schmerlinggel. 1863-ban Eötvös az akkor feletta hatalmas államminiszternél az alföldi inség ügyében látogatást tevén, ottlétének egész ideje alatt szorgosan kerülte a politika érintését. De távozása előtt a hatalmas miniszter tulsúlyának érzetében gunyosan azt kérdezte Eötvöstől, mikor fogják már az ő, t. i. Eötvös elvtársai a jelenlegi miniszteriumot felváltani. Eötvös mosolyogva válaszolá: »Ha mi szabadelvű magyarok váltanók fel a jelenlegi miniszteriumot, ez önökre nézve nem volna eléggé boszantó; előbb az *ó-konzervatív*eknek kell a jelenlegi miniszteriumot megdönteni, akkor fognak csak a szabadelvűek Magyarországon a kormányra jutni.« Schmerling erre döllyfős modorában azt mondá: »Majd meglátjuk, kedves Eötvös!« A kis Eötvös e perczen egy fejjel magasabbnak érezvén magát, mondá: »Igenis meglátjuk, kedves Schmerling!« Schmerling elpirult, érezte, hogy esztelenséget követett el, és egyszerre Eötvöst excellenciásnak czimezte... »Köszönöm« —

mondá Eötvös — »én épp oly kevésbé vagyok exczellenciás, mint önnek kedves Eötvöse!« és ezzel már az ajtón kívül volt.”⁶⁵

Zárásul a talán legkülönösebb, és némiképp az Eötvös-anekdoták esszenciáját is nyújtó történetet, a Ferenc József első 1857-es pesti látogatásához kapcsolódó Eötvös frappáns feleleteit megőrző anekdotát idézem. Ennek a történetnek különös osztályrész jutott. Meglepő módon még Eötvös halála idejében, 1871-ben sem került be egyik róla szóló megemlékezésbe sem, és az Eötvös-szakirodalomban azóta is teljességgel ismeretlen maradt. Másrésztől viszont Degré Alajos leírta az 1883-ban megjelent visszaemlékezéseiben (tudtommal ez az első előfordulása nyomtatásban), majd *A leghelyesebb megoldás* címmel bekerült Tóth Béla *Magyar Anekdotakincsébe*, aztán e módon továbbterjedt a XX. században: belekerült Tóth Béla munkája válogatott kiadásaiba, és szerepel *A történelmünk humorban* című Szenes Imre által szerkesztett 1997-es gyűjteményben is *Ajánlás a császári látogatás előkészítésére* címmel. Igazán különös sorsúnak azonban radikális átírásai miatt mondható, tudniillik két kiváló író, előbb Mikszáth Kálmán adaptálta *A két koldusdiák* című regényében a XVII. század végére, utóbb pedig Esterházy Péter használta fel a *Kis magyar pornográfiában* a XX. század szűrt levegőjű 50-es éveibe helyezve a történetet. Degré Alajosnál így olvasható az eredeti császárlátogatási történet: „Fogalmat nyújt az akkori pesti hangulatról báró Eötvös József néhány szava.

Ferenc József osztrák császár készült Pestre.

A hivatalos közegek itt mozgásba hozták mindent, hogy a fogadtatás minél fényesebben üssön ki. Báró Augusz Antal helytartó fölkéri Eötvöst, mondjon neki valami tervet a fogadtatáshoz, bármibe kerüljön is az, de a felséget lepje meg, s a népnek is örömet szerezzen.

Eötvös kelleetlenül vállat vont, s odavetőleg mondá:

– Nem tudok. Kis szünet múlva elkezdte, tán még is.

Augusz örömtől sugárzó szemekkel biztatá:

– Nos, nos?

– Ó felsége a hidon hajtat át?

– Természetesen.

– Akkor a hídfőnél arra a két oszlopra.

– Igen, igen.

– Az egyikre akasztasd fel Protzmannt, a másikra magadat. Ó felségét meg fogja lepni, s a népnek örömet szerez. Ezzel vette a kalapját s távozott.

Megtörtént-e ez a beszélgetés vagy sem, azt nem tudhatom, de hogy közbeszéd tárgya volt, s minden magyar ember örömmel hallotta, az már szent és igaz.”⁶⁶

Ezeken az anekdotákon kívül a *Magyar Anekdotakincsben* öt történetet találunk a névmutató alapján Eötvös Józseffel kapcsolatban. Ez az öt, *A pápai*

⁶⁵ *Falk Miksa*: Báró Eötvös József életéből. i. m. 221–223. MAK 4:80. „Kedves”. Falk Miksa. [3. anekdota]

⁶⁶ *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. (Az 1848–9-ik év előtti, alatti és utáni időkből.) Pfeifer Ferdinánd, Bp. 1884. 2:194–195. MAK 3:278. *A leghelyesebb megoldás*. Degré Alajos *Visszaemlékezéseim* után, egy ismeretes változat felhasználásával.

barátok serlege, az Erzsébet királyné és Falk Miksa, A negyven perc, A tanfelügyelő és a Mikor még a husos fazékok újak voltak címűek azonban véleményem szerint valójában nem tekinthetők Eötvös-anekdotának, mivel őt csupán mellékszereplőként, vagy indulási pontként tartalmazzák, nem pedig központi szereplőként. Az Eötvös szakirodalmat, esetleg a városi legendákat alaposan ismerők még az állatorvosi ló példáját hozhatják fel, az eredetlegenda azonban először Deák Ferenc által használtként tartja számon ezt a példát Eötvös József *A falu jegyzője* című regényére alkalmazva, így ezt sem lehet Eötvös-anekdota-ként számításba venni. Ezekből állnak tehát, és idő- és tematikus rendben ilyen módon rendezhetőek az Eötvös Józsefhez szorosan kapcsolódó anekdoták és apróságok.

ANECDOTES AND TRIFLES ABOUT JÓZSEF EÖTVÖS

by Balázs Devescovi
(Summary)

The present paper, which takes the form of a source publication with introduction, takes stock of the anecdotes and trifles about József Eötvös. Although many such anecdotes and interesting stories connected to Eötvös have come down to us, these, unlike similar stories about Deák and Andrássy, have not been collected and published, despite their potential for characterising not only the person concerned but also the age in which he lived. The first part of the paper surveys the possible causes and ways of the survival of Eötvös anecdotes. It offers a review of the sources: of the memoirs of both the friends (such as Miksa Falk and Ferenc Pulszky) and collaborators (like Aladár Molnár, Károly Berecz and Mór Ráth) of Eötvös, demonstrates the high popularity of these anecdotes reflected by their repeated publications, and identifies as the possible source of origin of them Eötvös himself. The second part of the paper publishes the anecdotes and trifles themselves. Those which refer to the youth of Eötvös follow each other in a chronological order (secondary school years, university studies, the time of the great travels, and that of the family's economic breakdown), and the others arranged into thematic blocks (for example, anecdotes illustrating the humanism of Eötvös, his extreme working capacity, his accessibility, modesty and readiness to help even as a minister, or those trifles and little stories which highlight him as a humorous, keen-witted or, at a young age, mischievous person, and those anecdotes which narrate the origins of the three great novels.).